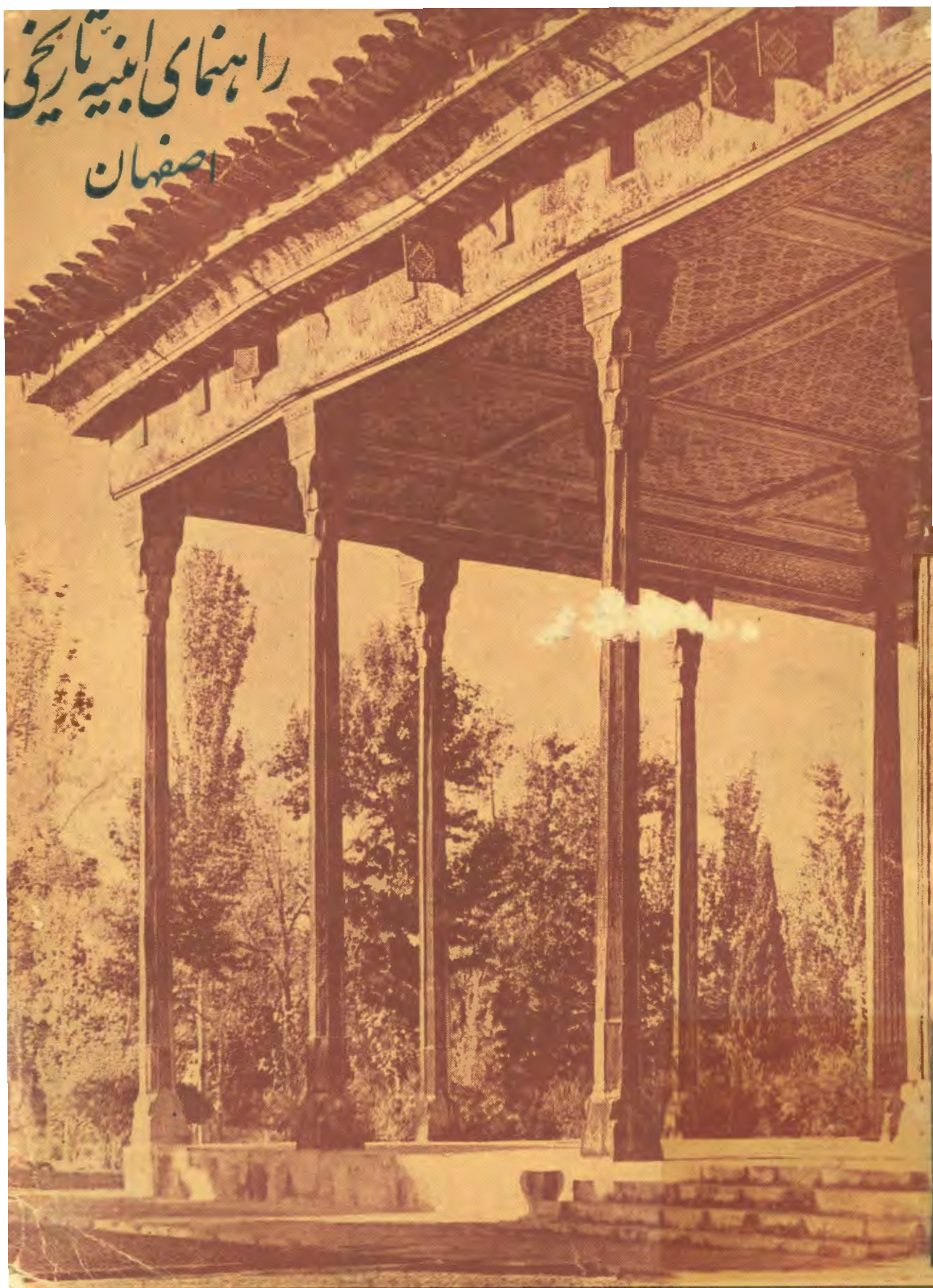
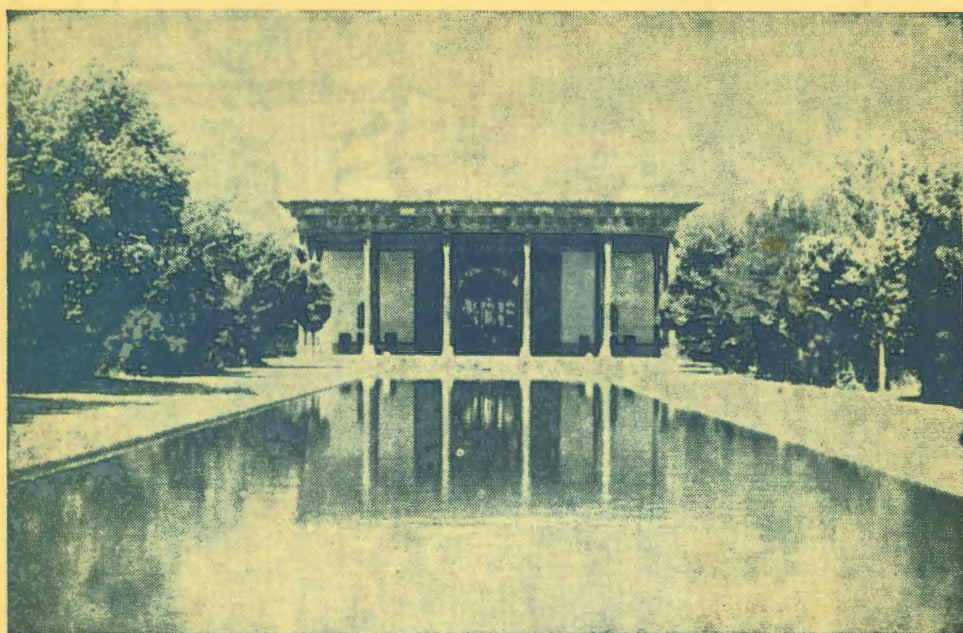

راه‌های ابنیه تاریخی اصفهان

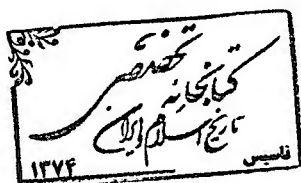

دو تصویر روی جلد و پشت جلد

دو منظره از عمارت با شکوه تاریخی چهلستون
کاخ پذیراییهای رسمی شاه عباس دوم است

اسکن شد

راهنمای ابنیه تاریخی اصفهان

تألیف

لطف الله نیرفر

رئیس باستانشناسی اصفهان

اسفند ماه ۱۳۳۵

حق طبع و ترجمه برای مؤلف مخصوص و محفوظ است

چاپخانه امی

فهرست مندرجات

صفحه

- ۱- مقدمه ۶
- ۲- مجملی از مشخصات جغرافیائی و موقع اصفهان ۸
- ۳- تاریخچه اصفهان و آثار تاریخی آن ۱۲
- ۴- مسجد جامع اصفهان ۳۶
- ۵- میدان شاه ۴۵
- ۶- قیصریه ۴۶
- ۷- مسجد شیخ لطف الله^۱ ۴۸
- ۸- مسجد شاه ۵۱
- ۹- عمارت عالی قاپو ۵۷
- ۱۰- خیابان چهارباغ ۶۱
- ۱۱- کاخ تاریخی هشت بهشت ۶۵
- ۱۲- چهلستون ۶۷
- ۱۳- مدرسه پادشاهی چهارباغ ۷۵
- ۱۴- پلهای تاریخی ۷۸
- ۱۵- منارجنبان ۸۲
- ۱۶- کلیسای جلفا ۸۵

فهرست تصاویر

صفحه

۹	۱- منظره طغیان زاینده رود
۱۱	۲- سنگاب مسجد شاه
۱۵	۳- سردر تاریخی مسجد دیلمی جورجیر
۱۸	۴- قدیمی ترین سردر مسجد جامع اصفهان
۱۹	۵- آتشگاه
۲۱	۶- سنگ تاریخی امامزاده احمد
۲۲	۷- مقبره منسوب به الراشد بالله خلیفه عباسی
۲۳	۸- مناره ساربان
۲۵	۹- مناره مسجد علی
۲۵	۱۰- مناره سین
۲۶	۱۱- مناره های دردشت و گنبد سلطان بخت آغا
۲۸	۱۲- امامزاده جعفر
۳۰	۱۳- گنبد شاه زید
۳۲	۱۴- تالار اشرف
۳۵	۱۵- گنبد مدرسه چهارباغ
۳۶	۱۶- ایوان جنوبی مسجد جامع
۳۹	۱۷- ایوان غربی مسجد جامع
۴۰	۱۸- محراب گچ بری مسجد جامع ازدوره اولجایتو
۴۳	۱۹- طرح ساختمانهای مسجد جامع
۴۷	۲۰- قطعه کاشیکاری معرق مسجد شاه بشکل دوطا ووس
۴۸	۲۱- مسجد شیخ لطف الله
۵۰	۲۲- منظره ای از عمارت تاریخی چهلستون
۵۱	۲۳- مسجد شاه
۵۲	۲۴- نمونه کاشیکاری مسجد شاه در ایوان شمالی
۵۴	۲۵- گلدسته و ایوان غربی مسجد شاه

- ۲۶- چهلستون جنوب شرقی مسجد شاه ۵۵
- ۲۷- عمارت عالی قاپو ۵۷
- ۲۸- تزیینات سقف سرسرای عمارت هشت بهشت ۶۰
- ۲۹- منظره قدیمی خیابان چهارباغ ۶۱
- ۳۰- منظره قدیمی چهارباغ بالا ۶۳
- ۳۱- منظره قدیمی سردر باغ زرشک ۶۳
- ۳۲- عمارت نمکدان ۶۴
- ۳۳- کاخ تاریخی هشت بهشت ۶۵
- ۳۴- تزیینات آینه کاری ایوان شمالی هشت بهشت ۶۶
- ۳۵- عمارت چهلستون با تمام تزیینات آن ۶۸
- از دوره شاه عباس دوم
- ۳۶- منظره عمارت تاریخی چهلستون در حال حاضر ۶۸
- ۳۷- تزیینات اصلی دیوارهای تالار چهلستون ۶۹
- ۳۸- مینیاتور شاه عباس کبیر با تاج مخصوص ۷۱
- ۳۹- عمارت آینه خانه ۷۳
- ۴۰- مدرسه چهارباغ ۷۵
- ۴۱- محراب و منبر مدرسه چهارباغ ۷۷
- ۴۲- پل شهرستان ۷۸
- ۴۳- پل اللهوردی خان ۷۹
- ۴۴- منظره ای از عمارت آینه خانه و پل جویی ۸۰
- ۴۵- پل خواجو ۸۱
- ۴۶- منار جنبان ۸۲
- ۴۷- نمای خارجی ضلع جنوبی عمارت تاریخی ۸۴
- هشت بهشت
- ۴۸- کلیسای وانک ۸۵

تیهنا باسبه سبجانه

کتابی که تحت عنوان راهنمای ابنیه تاریخی اصفهان از نظر خوانندگان محترم میگردد راهنمای مختصری از اصفهان و ابنیه نفیس تاریخی آنست که برای استفاده سیاحان داخلی و خارجی بدوزبان فارسی و انگلیسی تهیه شده و انتشار مییابد - نگارنده مدتها بود که احتیاج بچنین راهنمایی را برای اصفهان حس میکرد و در نظر داشت آنرا با چاپی نیکو و عکسهای رنگی منتشر نماید ولی چون تهیه عکسهای رنگی میسر نگردید برای آنکه بازدید کنندگان ابنیه تاریخی اصفهان عجاله وسیله ای برای آشنائی با شهر اصفهان و راهنمایی بابنیه باستانی آن در اختیار داشته باشند بطبع و انتشار این راهنما مبادرت نمود. بدیهی است چون منظور از انتشار این کتاب بدست دادن مطالبی در حوصله یکنفر سیاح وارد باین شهر بوده است از اطاله کلام و تفصیل مطالب تا حد امکان خود داری شده و کوشش بعمل آمده است که آنچه را يك مشاهده کننده بناهای باستانی بدانستن آن احتیاج دارد ذکر گردد.

در این نشریه ابتدا تحت عنوان مجملی از مشخصات جغرافیائی و موقع اصفهان مطالبی ذکر شده و سپس فصلی تحت عنوان اصفهان و آثار تاریخی آن آمده است که مخصوصاً خواندن آنرا بعنوان مقدمه قبل از شروع ببازدید آثار تاریخی این شهر بهر سیاح و مسافر توصیه مینماید - بعد ابنیه بسیار مشهور که معمولاً عموم سیاحان طی يك یا دو روز اقامت خود در اصفهان بدیدن آنها موفق میگرددند تشریح گردیده و در آخر کتاب فهرستی از آثار و ابنیه تاریخی موجود اصفهان بترتیب زمان ساختمان آنها ذکر شده است که مجملأ هر خواننده ای میتواند تعداد کامل آثار و ابنیه تاریخی شهر و حومه و زمان ساختمان آنها را دریابد.

در این راهنما يك نقشه از شهر اصفهان در آخر کتاب بچاپ رسیده

است که آثار و ابنیه تاریخی داخل در حدود شهر را بدو زبانت فارسی و انگلیسی نشان میدهد و نقشه مزبور براهنمائی نگارنده طی ماههای آبان و آذر سال ۱۳۳۵ (سپتامبر و دسامبر ۱۹۵۶ میلادی) در باستانشناسی اصفهان تهیه و تنظیم گردیده و نیز سنوات تاریخی متون مباحث کتاب بدو مبداء هجری اسلامی و میلادی مسیحی ذکر شده تا هر گاه فارسی زبانی بخواهد بدون مراجعه بترجمه انگلیسی آن مطالب این راهنما را برای یک نفر خارجی نقل کند از لحاظ تطبیق سنوات باشکال بر نخورد و در صورتیکه یک خارجی آشنا بزبان و تاریخ و ادبیات فارسی نیز بخواهد سالهای صحیح ایرانی آنرا متوجه گردد بسهولت امکان پذیر باشد.

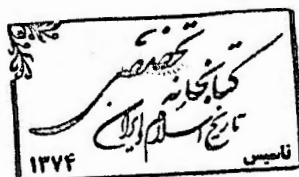
اگرچه عکسهای این کتاب رنگی نیستند ولی از بهترین عکسهائی که تهیه آنها امکان پذیر بوده انتخاب شده است و چند تصویر آن که مناظر قدیمی بعضی ابنیه اصفهانرا در زمانی متجاوز از شصت سال قبل نمایش میدهند مخصوصاً بسیار جالب و پرازش هستند .

نگارنده اذعان دارد که این کتاب از هر حیث یک راهنمای کامل نیست ولی چون بمقدار زیاد رفع احتیاج بازدید کنندگان از ابنیه تاریخی اصفهانرا مینماید امیدوار است در نظر ارباب خرد و دانش مورد قبول افتد و موجب مزید امتنان است که نواقص آنرا تذکر فرمایند .

در خاتمه از آقای محمد تقی امامی مدیر محترم چاپخانه امامی اصفهان که در طبع این راهنما از لحاظ امور چاپ همه گونه مساعدت با مؤلف مبذول فرموده اند و از کارگران مؤدب و فعال آن چاپخانه کمال تشکر و امتنان را دارد و پیوسته توفیق آنها را از خداوند متعال مسئلت مینماید .

اصفهان اسفند ماه ۱۳۳۵

لطف الله مهرفر

مجملی از مشخصات جغرافیائی و موقع اصفهان

استان اصفهان منطقه نسبتاً کوهستانی وسیعی است که در مرکز فلات ایران واقع شده و محدود است از طرف شمال بکاشان و گلپایگان - از جنوب بنواحی بهبهان و آباده - از مشرق بشهرستان یزد و از مغرب بمنطقه خوزستان - بطور کلی جنوب و مغرب اصفهان کوهستانی است و شمال و مشرق آن جلگه و شوره زار است - ارتفاع جلگه اصفهان از سطح دریا در حدود ۱۴۷۵ متر میباشد هوای آن خشک بری است و ارتفاع متوسط باران سالیانه آن بین ۱۰۰ تا ۱۵۰ میلیمتر است که بیشتر در فصل زمستان و اوایل بهار میبارد.

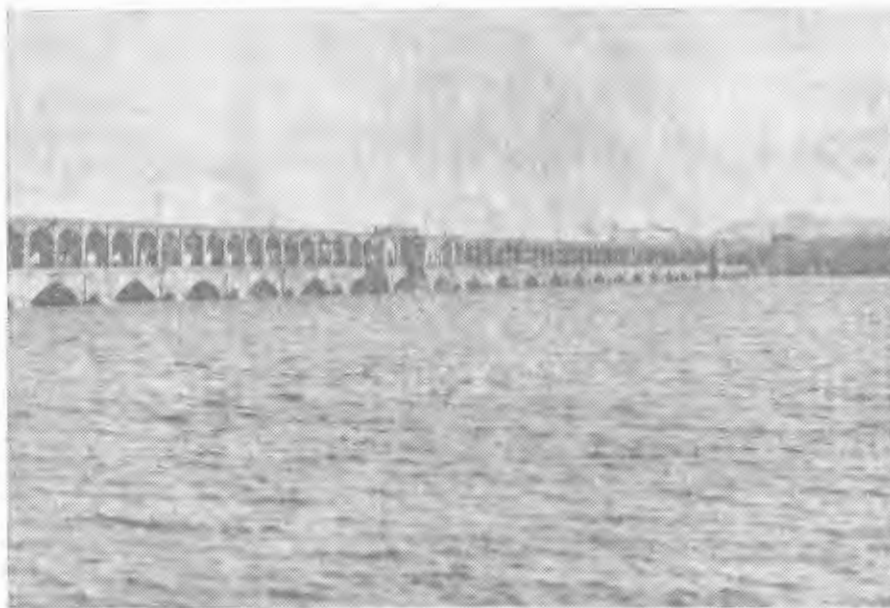
مغرب و جنوب غربی اصفهان را متفرعات کوههای بختیاری تشکیل میدهند که ارتفاع آنها از ۲۰۰۰ تا ۳۰۰۰ متر است و جنوب آنرا دورشته کوه کم ارتفاع تشکیل میدهند که دنباله ارتفاعات شاه کوه لنجان است اصفهان محسوب میشوند. رشته کوهی که در جنوب اصفهان جلب نظر میکند معروف بکوه صفه است و در ۲۵ کیلومتری شمال غربی آن کوههای سید محمد واقع شده که از کنار جاده شوسه شروع گردیده و به کوههای کرون و قمیشلو متصل میشود. شمال جلگه اصفهان را کوهستانهای نظنز و قهرود کاشان محدود میکنند و کوه معروف کرکس با ارتفاع ۳۳۵۰ متر بخط مستقیم در پنجاه کیلومتری شمال اصفهان واقع شده که اغلب از برف پوشیده است و بواسطه ارتفاعی که دارد از دور بخوبی نمایان است.

فصول چهارگانه اصفهان منظم است و تغییرات شدید آب و هوا و انقلابات جوی کمتر دارد ولی استثنائاً از اواخر آبان تا آخر نیمه اول آذرماه سال ۱۳۳۳ خورشیدی (نوامبر و دسامبر سال ۱۹۵۴ میلادی) برای مدت بیست روز متوالی بارانهای بارید که در تاریخ پانصد سال اخیر این شهر نظیر نداشته است و بخانه های مسکونی و ابنیه

شهر و حومه آن که برای مقاومت در مقابل چنان بارانهای بیسابقه آماده نشده بودند خسارت فراوان رسانید و رعب و وحشتی عجیب مردم را فرا گرفت. بارانهای مزبور که در مدت بیست روز بمیزان ۱۶۷۵ میلیمتر رسید در ابنیه نیز خساراتی وارد نمود که برای بناهای باستانی اصفهان بمنزله اعلام خطری بود و با توجه دولت و مراقبت کامل اداره باستانشناسی در تابستان سال ۱۳۳۴ خورشیدی خسارات ناشی از بارانها تعمیر و ترمیم شد و پشت بامهای ابنیه تاریخی برای مقاومت در برابر بارندگیهای شدید حتی - المقدور تجهیز گردید.

زاینده رود معروفترین رود خانه مرکزی ایران است که جلگه اصفهان را مشروب میکند و در دامنه زرد کوه بختیاری از کوهرنگ سرچشمه گرفته و جنوب شهر اصفهان را از مغرب بمشرق طی کرده پس از عبور از زمینهای کراچ و براآن و رودشتین و ورزنه در ۱۴۰ کیلومتری مشرق اصفهان وارد باطلاق گاوخونی میگردد.

طغیان زاینده رود در اوایل بهار و موقع ذوب برفهای کوهستانهای غربی اصفهان

منظره طغیان زاینده رود اصفهان روز ۱۷ آذرماه سال ۱۳۳۳ خورشیدی

است و معمولاً هر چندین سال یکمرتبه طغیانهای شدید هم دارد که شهر را مورد تهدید قرار میدهد مانند طغیان روزهای شانزدهم و هفدهم آذر ۱۳۳۳ که پس از يك سلسله بارندگیهای مهیب و بیسابقه شهر اصفهان مورد تهدید واقع شد.

از زاینده رود نهرهائی منشعب میشود که در اصطلاح محلی مادی نام دارد. این مادیها از سراسر شهر اصفهان میگذرند و باغها و باغچه های داخل شهر را آبیاری نموده هوای جلگه اصفهان را لطیف و فرح بخش مینمایند و مخصوصاً در فصل تابستان موجب اعتدال آب و هوا میشوند.

سابقاً در فصل تابستان زاینده رود خشک میشد و کشاورزان و باغبانان اصفهانی بزحمت زیاد مزارع و باغات خود را از آب چاه مشروب میکردند ولی اقدام بحفر تونل کوهرنگ که قسمتی از آب کارون را بزاینده رود میآورد و عملیات ساختمانی آن در هفتمین سال سلطنت اعلیحضرت محمد رضا شاه پهلوی آغاز گردیده و در دوازدهمین سال سلطنت شاهنشاه باتمام رسیده و افتتاح گردید رفع این نقیصه را نمود و اکنون زاینده رود در تابستان نیز بحد کافی آب دارد و هکتارها زمین بر سطح کشت اصفهان افزوده شده است.

با وصل آب کوهرنگ بزاینده رود در طی سه سال اخیر حد اکثر ۳۰ متر مکعب در ثانیه و بطور متوسط ۱۵ متر مکعب در هر ثانیه بآب زاینده رود افزوده شده است. در اصفهان انواع و اقسام غله و حبوبات بعمل میآید و در بین میوه جات معروف آن خربوزه کرکاب و به و سیب کلاب و انار اردستان و نجف آباد و کلابی و سبری سده (همایون شهر امروز) شهرت فراوان دارند.

از مجموعه آسمان آبی رنگ و آبهای جاری و انبوه درختان سبز و خرم و گنبد ها و مناره های فیروزه فام تاریخی که در نقاط مختلف شهر سر بآسمان کشیده اند منظره ای بس بدیع و دلکش بوجود میآید که عموم بازدید کنندگان این شهر تاریخی را مجذوب و مسحور خود میسازد. شما هم اگر بشهر اصفهان گذارتان افتاد پس از

تماشای آثار عظیم تاریخی گردش عصرانه در سواحل زاینده رود و تماشای جریان آب رود خانه را در پل زیبای شاعر پرور خواجه و شنیدن ترنم عشاق دلباخته را از گوشه و کنار بیشه های ساحل رود خانه و غرفه های مینو نشان پل که با منظره غروب آفتاب صحنه ای شورانگیز و روحنواز بوجود میآورند فراموش نکنید تا خاطرات اصفهان را جالبتر و مؤثر تر در صفحه ضمیر خود جای دهید .

سنگاپ مسجد شاه از نفایس صنعت حجاری عهد صفویه در اصفهان

تاریخچه اصفهان و آثار تاریخی آن

از اصفهان قبل از اسلام یعنی دوره شاهنشاهی هخامنشیان و اشکانیان و ساسانیان اطلاعات زیادی در دست نیست و هم از آن دوره ها آثاری زیاد برجای نمانده است ولی آنچه مسلم است سبزه زار اصفهان که در میان بیابانها و کوههای خشک مرکزی ایران مانند دریاچه سبز فامی جلوه گر است در قدیم هم بهمین نام سپاهان یا اسپاهان نامیده میشده و بنام کابای یا جی در عهد شهریاران هخامنشی اقامتگاه سلطنتی و مرکز سپاه بوده است .

استان اصفهان در دوره اشکانیان و عهد ساسانیان از استانهای وسیع کشور ایران بوده و از لحاظ عمران و آبادی شهری مورد توجه بوده است و ضرابخانه کشور شاهنشاهی بشمار میرفته و در عهد ساسانیان محل استقرار سپاهیان بوده و نام سپاهان داشته است و مقارن حمله عرب شامل دو قسمت بوده بنام جی و یهودیه و پس از تصرف آن بدست اعراب نام سپاهان باصفهان مبدل شده است .

دهکده شهرستان در ساحل شمالی زاینده رود در مشرق شهر امروزی و جنب پل تاریخی شهرستان که از بناهای عهد دیالمه و سلاجقه است در محل جی قدیم قرار دارد و تمام نواحی اطراف آن نیز هنوز بنام بلوک جی خوانده میشوند - در محل یهودیه قدیم نیز ناحیه جوباره مسکن کلیمیان اصفهان است (سابقاً یهودیان اصفهان مجاز نبوده اند در جائی غیر از ناحیه جوباره مسکن اختیار کنند لکن امروز طبقه متمکن آنها در نقاط دیگر هم پراکنده شده اند) نتیجه آنکه نواحی متصله کران و کوشک و جوباره و دردشت که حمداله مستوفی (۱) از آنها یاد میکند و جی و یهودیه که

(۱) حمداله مستوفی که در قرن هشتم هجری زندگی میکرده از کتاب مخصوص خواجه رشیدالدین فضل اله و از شعراء و منشیان مطلع زبان فارسی و از علاقه مندان بوطن خود ایران بوده و صاحب کتابهای تاریخ گزیده و ظفرنامه و نزهة القلوب است .

یاقوت (۱) نام میبرد نواحی شرقی و شمال شرقی اصفهان امروز است .

در حمله عرب بخاک ایران (۶۴۰ میلادی) اهالی اصفهان ابتدا حاضر شدند جزیه بدهند ولی بعد بلشگریان عرب هجوم آورده و فرمانده آنان را بقتل رسانیدند - خلیفه دوم عمر ابو موسی اشعری را بعزم فتح اصفهان روانه کرد و از این تاریخ تا قریب سه قرن اصفهان در قلمرو سلطه و نفوذ خلفای عرب درآمد .

شهر اصفهان در قلمرو عرب از شهر های آباد و ثروتمند بشمار میرفت . حجاج بن یوسف از حکام مشهور عرب بعامل منتخب اصفهان میگفت : تو را بشهری میفرستم که سنکس سرمه و مکسش زنبور عسل و گیاهش زعفران است .

معروف است منصور خلیفه عباسی را کسالتی دست داد و اطباء معالج او توصیه کردند که باید در بهترین نقاط زمین از حیث آب و هوا برود و استراحت کند و آنچه جستجو کردند بهتر و خوشتر از اصفهان جائی نیافتند .

ابن بطوطه (۲) گفته اصفهانیان خوش سیما و گلگونه و نیرومند و با تکبر و جوانمردند و میان آنان در تکلف طعام و مهمانداری منافقانی است و اخبار شگفت انگیز از آنان مأثور و قزوینی گفته است : اصفهانیان در علم و صناعت با حذاقتند .

بعد از اسلام اصفهان مدتها پایتخت ایران و شهر اول دنیا محسوب میشد . در دوره زیاریان و آل بویه شهرتی بسزا یافت و معروف آفاق گردید . در اوایل قرن چهارم هجری یعنی حدود هزار سال پیش زمانیکه مرداویج پسر زیار بهلوان کیلان از سرزمین نیاکان خود بیرون آمده و ببغداد میرفت تا کشور ایران را از استیلای تازیان پاک

(۱) ابو عبدالله یاقوت در بلاد روم تولد یافت . مدت زندگانش را بین ۵۷۵ و ۶۲۶ هجری نوشته اند از تألیفات او معجم البلدان در جغرافیا است .

(۲) شرف الدین ابو عبدالله معروف بابن بطوطه در طنجه تولد یافته و در اوایل قرن هشتم هجری (اوایل قرن چهاردهم میلادی) ممالک عراق - مصر - شام - یمن - هند - تاتارستان - چین - مراکز آفریقا - سودان - اندلس را سیاحت کرده است . نتیجه مسافرتها و کتابی است بنام تحفة النظایر فی غرائب الامصار و عجایب الاسفار در جغرافیا .

کند و دوباره دستگاه شاهنشاهی ساسانیان را در کنار دجله بگسترده باصفهان رسید و این شهر را پایتختی خویش برگزید و آن جشن مفصل سده را که داستانش گفتنی و شنیدنی است در ساحل زاینده رود ترتیب داد (۱)

سلطین معروف دیلمی و از آنجمله حسن رکن الدوله در قرن چهارم هجری (قرن دهم میلادی) پایتخت خود را در اصفهان قرار دادند و دوباره توسعه و تزیین آن

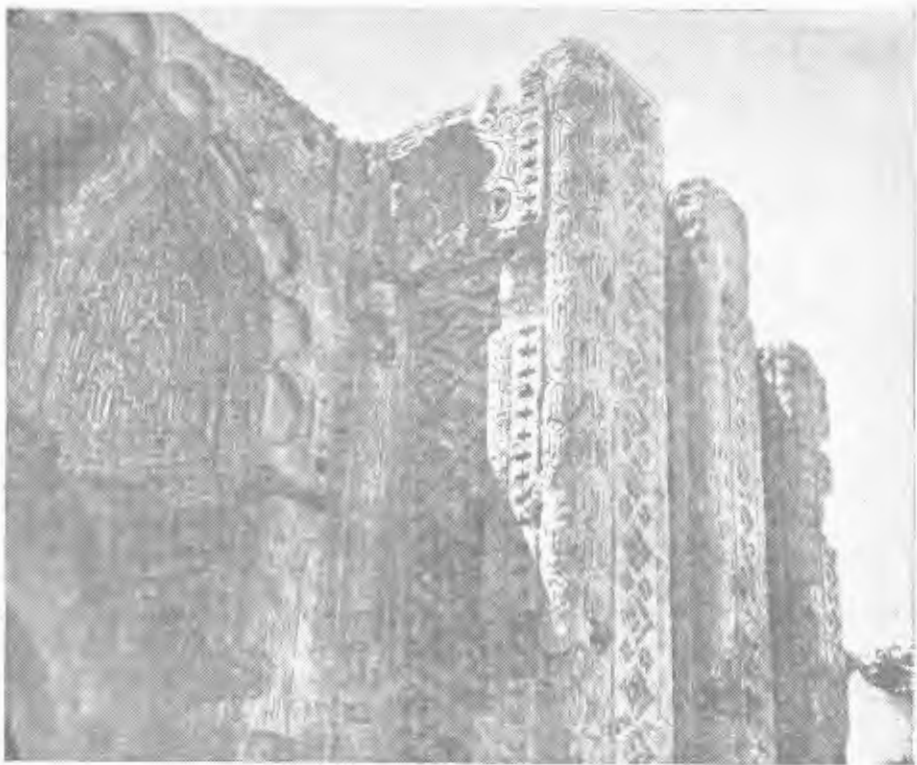
(۱) « مرداویز (مرداویش) که از اصفهان عازم همدان و بغداد بود خواست جشن پدران بزرگ خویش را که سیصد و ده سال بود از آن شکوه جهان افروز افتاده بود در شهر سپاهان برگزار کند. بهمین نیت از چند روز پیش فرمان داده بود از کوهها و دشت های دور دست همه بسیار گرد آورده و در کنار زنده رود انباشته بودند. نفت فراوان از فرسنگها راه در مشکها و خیکهای بزرگ آورده و کسانی را که آتزمان (نفت انداز) میگفتند یعنی چوبهای کوتاهی را نفت اندود کرده و آتش میزدند و بفاصله بسیار دور با زبردستی خاص پرتاب میکردند فرمان داده بود که در کنار رود خانه گرد آمده بودند.

شمعهای قدی بیشمار ساخته و کافور فراوان در ساختن آنها بکار برده و آنها را نیز برای افروختن آماده کرده بودند بر سر همه کوههای گردا گرد شهر و از آنجمله کوه نزدیک شهر که در آتزمان (گرم کوه) میگفتند از پای هیزم و بوته های فراوان تل کرده و در آن دور دست در بیرون شهر از تنه های درختان کهنسال کلخها و منبرهای چوبی ساخته و برای اینکه هنگام سوختن از هم نریزد و نپاشد با آهن آنها را بر هم پیوسته و در میان تنه های درختان پوشال و خار و نی ریخته بودند شکارافکنان زبردست بیش از هزار زاغ و زغن گرفته و بر نوک و پاهای آنها پوست گردوی پسر از پوشال و ریزهای پشم و کتان نفت آلود بسته و آماده کرده بودند.

مرداویز فرمان داده بود که بر سر همه کوهها و تلها و در میان دشت پهناور همه با هم بآتش افروزی سده آغاز کنند و نوکها و پنجه های زاغها و زغنها را نیز با هم آتش زنند و با هم همه را پرواز دهند تا سراسر دشت بیکران سپاهان تا جائی که چشم کار میکند اخگر فروزانی و پارچه آتشی باشد.

شامگاه آنروز خوانی در جهان گسترده شد که هنوز تاریخ جهان سفره ای بایست گشادگی و دستی باین بخشندگی و میزبانی باین دست و دل فراخی ندیده است. « (نقل از صفحه ۶۴ و ۶۵ کتاب ماه نخب تألیف آقای سعید نفیسی).

کوشیدند . رکن الدوله باروئی بدور شهر کشید که بیست و یک هزار گام بود و بمرور زمان از بین رفت فخرالدوله دیلمی قلعه طبرک را بساخت و از میدان میر یا میدان کهنه امروز راهی زیرزمینی بقلعه برد و وزیر او صاحب بن عباد بانشاء عماراتی پرداخت و از آنجمله مسجد جامع شهر بنام جوء جوء یا جورجیر بوده است که آثار سردر قدیمی آن در جنب یکی از سردر های مسجد حکیم از بنا های دوره شاه عباس ثانی

سردر جورجیر مهمترین اثر دوره دیالیه در اصفهان

این سردر متعلق بمسجد صاحب بن عباد از قرن چهارم هجری (قرن دهم میلادی) است که در مرداد ماه ۱۳۳۵ بوسیله اداره باستانشناسی اصفهان از لابلای دیوار های خشت و کلی خارج شده و از نظر تاریخی ارزش فوق العاده دارد زیرا تنها اثر مهم موجود از دوره ایست که اصفهان پایتخت آل بویه بوده است .

تا چندی پیش نمایان بود و در ردیف اکتشافات باستانشناسی اصفهان در سال ۱۳۳۵ تمامی آن نمایان گردید.

در اواخر دوره دیالمه (اوایل قرن یازدهم میلادی) اصفهان بتصرف علاءالدوله محمد بن دشمز یار کاکوی درآمد. حکمرایان کاکوی شهر را وسعت زیاد دادند. المافروخی که از مورخین و نویسندگان است و در ابتدای قرن پنجم هجری (اول قرن یازدهم میلادی) اصفهان را دیده و کتاب محاسن اصفهان را تألیف کرده چنین نوشته است که علاءالدوله دیوار شهر را که طول آن بیش از پانزده هزار گام بود ساخته است. شهر در این موقع دوازده دروازه داشته است که از مغرغ مستور بوده و بحدی وسعت داشته که بزرگترین پیلان با مردان جنگی که سوار آنها میشده اند و سلاح و پرچم با خود داشته اند براحتی از آن میگذشتند.

شیخ الرئيس ابن سینا فیلسوف شهیر ایران چندی وزارت این حکمران را به عهده داشته است و در ضمن اشتغال بشغل وزارت تدریس هم میکرد. قبه و مدرس ابن سینا در باب الدشت (محلۀ در دشت امروز) هنوز باقی است و عامه مردم آنرا بنام علی سینا میخوانند.

حکومت آل بویه پس از یک قرن سپری شد و فرامرز نبیره علاءالدوله کاکویه در محاصره قشون طغرل بیک سلجوقی افتاد و ادامه این محاصره که تا زمستان بطول انجامید موجب شد که مردم برای محافظت خود در برابر سرما قسمتی از چوبهای ساختمانهای مسجد جامع را بسوزانند.

طغرل پس از تسخیر اصفهان آنرا بپایتختی انتخاب نمود و از اواخر نیمه اول قرن پنجم هجری بعد (نیمه قرن یازدهم میلادی) اصفهان پایتخت سلاجقه شد. جهانگرد معروف قرن پنجم هجری ناصر خسرو که در این موقع اصفهان را دیده نوشته است: شهری است بر هامون. دیواری حصین و بلند دارد. دروازه ها و جنگ گاهها ساخته و بر همه بارو و کنگره ساخته اند. در شهر جویهای آب روان و بناهای نیکو

و مرتفع دارد و در میان شهر مسجد آدینه ای بزرگ و نیکو . باروی شهر را گفتند سه فرسنگ و نیم است و اندرون شهر همه آبادان که هیچ از وی خراب ندیدم .^۲ اصفهان که مهمترین شهر قلمرو آل بویه و سپس پایتخت کا کویها و طغرل بود از آن بیعد مرکز کشور وسیع سلاجقه گردید و سلاطین این سلسله مخصوصاً ملکشاه و وزیر با تدبیرش **خواجه نظام الملك** در بسط و توسعه و تزین آن کوشیدند و بناهائی عظیم بنیاد نهادند . دژ کوه یا شاه دژ از بنا های عهد ملکشاه است که محل اختفای خزاین و سلاح و مهمات بوده است و احمد بن عطاش رهبر فدائیان اسماعیلیه چندی بعد در همین قلعه مستقر شده و بر قلعه **خان لنجان** که امروز به خولنجان معروف است نیز استیلا پیدا کرد . اصفهان با ملکشاه و خواجه نظام الملك پیوند های تاریخی دارد . خاقانی گوید :

ملکشه آب و آتش بود رفت آن آب و مرد آتش کنون خاکستر و خاک است مانده در سپاهانش
در زمان سلطنت سلطان محمد پسر ملکشاه اسماعیلیه بنا های دو ضلع شرقی و غربی مسجد جامع را که بنای کتابخانه نیز جزء آنها بوده آتش زدند و بسیاری از کتب نفیس آن عهد سوخته شد . يك کتیبه تاریخی قدیمترین سردر مسجد جامع اصفهان از این حریق حکایت میکند که بدرج آن مبادرت میشود :

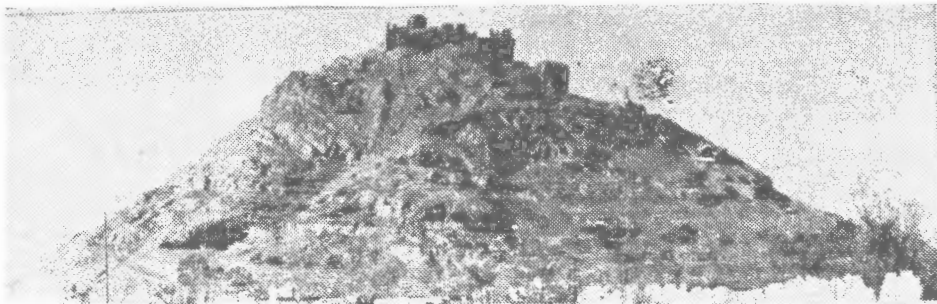
« بسم الله الرحمن الرحيم و من اظلم ممن منع مساجد الله ان یذکر
اعادة هذه العمارة بعد الاحتراق فی شهور سنة خمس عشرة و خمسمائة ومعنی آن اینست که ساختمان های مسجد جامع اصفهان بعد از حریق سال ۵۱۵ هجری تجدید ساختمان گردید .

احمد بن عطاش رهبر فدائیان اسماعیلیه و پیروان او با اقتدار تمام در دوره سلطان محمد سلجوقی در اصفهان ایجاد رعب و وحشت کردند داستان علوی نابینا و زنش و فریب دادن و بقتل رسانیدن مردم از این دوره است ولی قوای پادشاه بر اسماعیلیان غلبه کردند و فوج فوج باطنیان را گرفته و بانتقام خونهای که ریخته بودند در کودالهای

قدیمی ترین سردر مسجد جامع اصفهان از دوره سلاجقه که از حریق و تجدید
ساختمان مسجد در سال ۵۱۵ هجری (۲-۱۱۲۱ میلادی) حکایت میکند

.....
(۱) در سلطنت سلطان محمد بن ملکشاه ناینبائی ظاهر شد که او را علوی مدنی
میگفتند. این شخص در آخرین ساعات روز دو حالیکه عصائی در دست داشت در کنار
کوچه میایستاد و در حق آن کسی دعا میکرد که دست او را گرفته و بمنزل رساند و آن
کوچه دراز و تاریک بود و سرای کور در آخر کوچه بود و دردالان آن سرای چاهی
بود شخصی که علوی را راهنمایی میکرد وقتی بدر سرای میرسید قومی او را در سرای
میکشیدند و در آن چاه سرنگون میکردند و آن چاه بوسیله منفذ هائی با سردابهای

آتشگاه اصفهان

بنای آتشگاه در شش کیلومتری مغرب اصفهان و در راه اصفهان به نجف آباد تپه مخروطی شکلی است که قسمت بالای آنرا ویرانه هایی از خشت های خام خیلی ضخیم و محکم فرا گرفته . دیوار ها از خشت های ضخیم و پهن درست شده و هر طبقه آنها بوسیله نی از طبقه دیگر جدا شده است . آتشگاه تنها اثر قبل از اسلام است که آثار اسلامی نیز در آن مشاهده شده و در دوره قدرت اسماعیلیه شاید از قلاع آن فرقه بشمار میرفته است . آتشگاه امروز هم بنایی جالب است و مخصوصاً تماشای غروب آفتاب اصفهان از فراز آن موجد خاطرات فراموش نشدنی است .

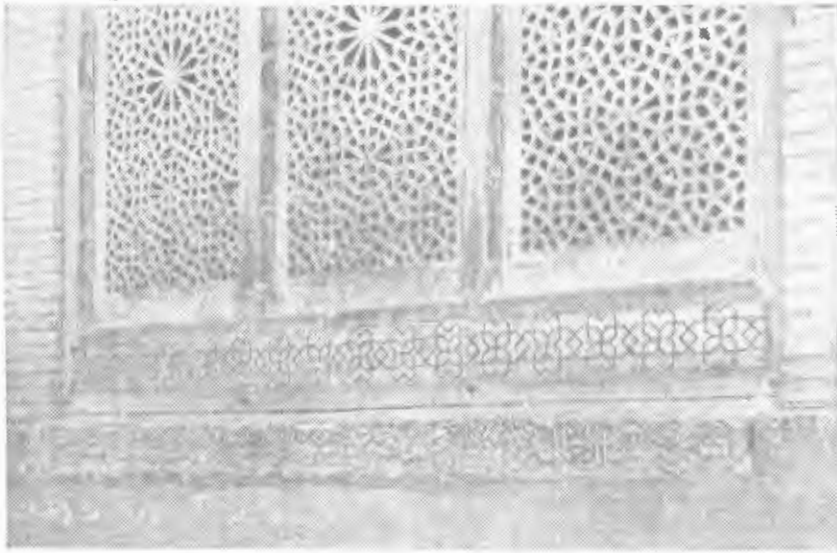
سلطان محمد در سال ۴۹۵ هجری (۱۱۰۱ میلادی) حصار اصفهان را که در غلبه طغرل خراب شده بود مجدداً ساخت ولی آخرین پادشاه سلجوقی طغرل سوم از خوارزمشاه

مربوط بود در مدت چهار پنج ماه جمعی کثیر از جوانان شهر مقنود الاثر شدند و هیچکس از زنده و مرده غائبین خود اثری نمی یافت روزی زن گدائی از این خانه چیزی میخواست ناله ای شنید گفت خدا بیمار تانرا شفا دهد . مردم خانه ترسیدند که مبادا زن گدای بر آن حال وقوفی یافته باشد خواستند او را ببهانه نان دادن در سرای کشند زن بترسید و بگریخت و فریاد برآورد که در خانه مزبور اسراری نهفته است و قومی قصد جان من کردند . مردم که آماده شنیدن چنین خبری بودند اجتماع عظیمی کردند و بخانه مزبور هجوم بردند و تمام بیغوله ها و زوایای خانه را جستجو کردند تا راه سردابه را بیافتند و بیشتر از چهارصد تا پانصد نفر مرد را در آنجا دیدند بعضی کشته و بعضی بچار میخ کشیده و دو سه تن را نیز هنوز رمقی مانده بود آوازه در شهر افتاد و خلاق بطرف خانه مزبور روی نهادند و غیری و غریبی در اصفهان افتاد که مثل آن کسی نشان نداد و علوی مدنی و زنش و یاران آنها را گرفتند و آنها را در بازار لشکر آتش زدند . (نقل از کتاب راحة الصدور صفحه ۱۵۷ و ۱۵۸) .

شکست خورد و سلطان تکش اصفهان را گرفت . کمال الدین اسماعیل شاعر معروف اصفهان در این باره گفته است :

مژده که خوارزمشاه شهر صفاهان گرفت ملك عراقین را همپو خراسان گرفت
مهاچه چتر او قلعه کردون کشاد مورچه نیغ او ملك سلیمان گرفت
کاخ سلطنتی ملک‌شاه و مدرسه خواجه نظام الملك و مقبره سلطان محمد
از آثار دوره سلجوقی است . از کاخ سلطنتی و مدرسه خواجه که در اطراف میدان کهنه
امروز اصفهان ساخته شده بوده اثری نیست ولی بظن قوی مقبره سلطان محمد همان
محلّی است که در دارالبطیخ محله احمد آباد اصفهان قرار دارد و چندین سنگ در آنجا
موجود است و دوتای آنها منسوب بملک‌شاه و وزیر او خواجه نظام الملك است (مقبره‌ای
که در دارالبطیخ اصفهان واقع شده امروز معروف بمقبره خواجه نظام الملك است)
معروف است سنگ بتی را که محمود غزنوی از بتخانه سومنات هندوستان با خود بایران
آورد باصفهان نقل کردند و در زمان سلطنت سلطان محمد سلجوقی که بساختمان
مدرسه‌ای پرداخت سنگ مزبور را در آستانه مدرسه برو در انداختند .

در آستانه امانزاده احمد که یکی از بناهای تاریخی اصفهان است قطعه سنگی
مخصوص و منقور بطول تقریباً سه متر قرار دارد که بر روی آن این عبارات بخط نسخ
خوانده میشود ، « آمین یارب العالمین فی تاریخ الخامس عشرة من ربیع الاول سنه ثلاث
و ستین و خمسمائه » بنابراین سنگ مزبور مورخ بسال ۵۶۳ هجری مطابق ۸ - ۱۱۶۷
میلادی است) و آثار زنجیری بر آن سنگ هست که مینمایاند برای ذات دادن بآن
سنگ که در اصل بت هندو بوده است مخصوصاً آنرا با زنجیر روی زمین کشیده اند .
از بناهای دوره سلجوقی اصفهان که زیبا ترین ابنیه آجری اسلامی ایران بشمار
میروند و بعضی از آنها تزیینات کچ بری نیز دارند در خود شهر قسمتهائی باقیمانده
مانند بنای عالی گنبد خواجه نظام الملك و گنبد تاج الملك مشهور به گنبد

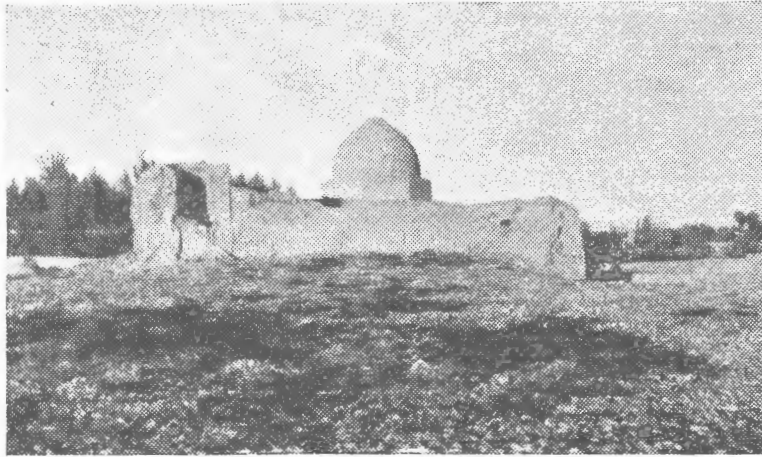

قطعه سنگ سیاه ایوان امامزاده احمد مشرف بجاده که قطعه ای از سنگ
سومنات محسوب میشود و تاریخی است

خاکی در مسجد جامع اصفهان و منار چهل دختران و منار ساربان و منار مسجد
علی و منار مسجد شعیا و در خارج اصفهان و حومه شهر مسجد جامع اردستان
و مسجد زواره و مسجد جمعه برسیان و منار غار و مسجد و مناره سین
و مسجد و مناره گز و مناره های زیار و راهروان .

بر روی هم از دوره پادشاهی سلاجقه در اصفهان (قرن پنجم و ششم هجری مطابق
قرون یازدهم و دوازدهم میلادی) جمعاً بیست بنای تاریخی موجود است که سیزده عدد
آنها در حومه شهر و هفت بنا در داخل شهر اصفهان واقع شده اند (۱)

(۱) از بناهایی که در این فصل نام برده میشود از مشهور ترین آنها طی مباحث
آینده این کتاب بحث کافی و در حوصله این راهنما سخن بمیان آمده است و مشخصات
تاریخی همه بناهایی که ذکر شده در فصل آخر کتاب تحت عنوان فهرست ابنیه و آثار
تاریخی موجود اصفهان بیان شده و خوانندگان محترم را بمطالعه فهرست مزبور
راهنمایی مینماید .

گنبد مقبره منسوب به الراشد بالله خلیفه عباسی که در سال ۵۳۲ هجری (۱۱۳۸ میلادی) در شهر اصفهان بدست باطنیان کشته شده است. این بنا در نزدیکی پل قدیمی شهرستان قرار دارد

~~~~~

اصفهان با آنکه تا سال ۶۳۳ هجری (۵ - ۱۲۳۴ میلادی) از استیلای مغول محفوظ ماند بعلت يك دشمنی خانگی که بین دو خاندان معروف صاعدی و خجندی در این شهر برقرار بود رو بویرانی رفت. آل صاعد حنفی بودند و آل خجند مذهب شافعی داشتند. اختلافات روز افزون این دو خانواده و زد و خورد هائی که طبعاً سلب آسایش و آرامش از مردم شهر کرده بود کاسه صبر شاعر معروف معاصر اصفهان کمال-الدین اسماعیل را نیز لبریز کرده بود و شاعر را بگفتن این ابیات واداشته بود:

تا که دردشت هست و جوباره	نیست از کوشش و کشش چاره
ای خداوند هفت سیاره	پادشاهی فرست خونخواره
تا که دردشت را چو دشت کند	جوی خون آورد ز جوباره
عدد خلق را بیفزاید	هر یکی را کند دوصد پاره

دعای کمال اسماعیل اجابت شد و در سال ۶۳۳ هجری (۱۲۳۵ میلادی) درعهد

ارتفاع این مناره در حدود ۴۴ متر و محیط قاعده آن ۱۴ متر است و از پایین بیالا دارای هفت قسمت متمایز است قسمت اول آن آجرچینی ساده است . قسمت دوم و سوم آن دارای تزیینات عالی آجری است - قسمت چهارم آن تاج اول مناره است که مقرنسهای آجر و کاشی فیروزه ای دارد و بسیار جالب و پرحالت است . قسمت پنجم آن تزیینات آجری است - قسمت ششم آن تاج دوم مناره است و قسمت هفتم آن تارک مناره است که سابقاً ارتفاع آن زیاده تر بوده و بهرور زمان در اثر خرابی کوتاه شده .

در قاعده دو تاج این مناره دو کتیبه بسیار زیبا از بهترین رنگ فیروزه ای کاشی دیده و خوانده میشود مناره مزبور اندکی بسمت مغرب متمایل شده و این تمایل از دور و نزدیک کاملاً نمایان است .

بهترین طریق برای رفتن بمحل مناره ساربان که در آخر محله جوباره

واقع شده راهی است که از شمال آن از پای مناره چهل دختران که یکی دیگر از مناره های عهد سلجوقی اصفهان است بآن متصل میشود .

حکومت او گتای قاآن خان مغول نزاع شافعیها و حنفیها بالا گرفت و شافعیها با آنکه هنوز تا این تاریخ مغول بر اصفهان مستولی نشده بودند با آنها ساختند و قرار گذاشتند که دروازه های شهر را بر روی ایشان بکشایند بشرط آنکه پس از ورود بشهر حنفیه را قتل عام نمایند ولی مغول پس از ورود بشهر از شافعیه و حنفیه هر دو را تمامی کشتند

و شهر اصفهان را که تا این تاریخ از دستبرد آن قوم خونریز محفوظ مانده بود با خاک یکسان کردند . کمال اسماعیل در باب این واقعه عظیم گوید :

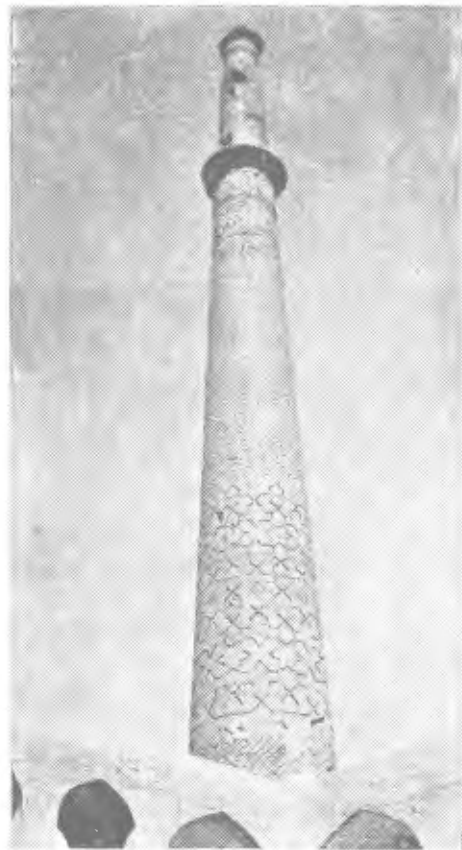
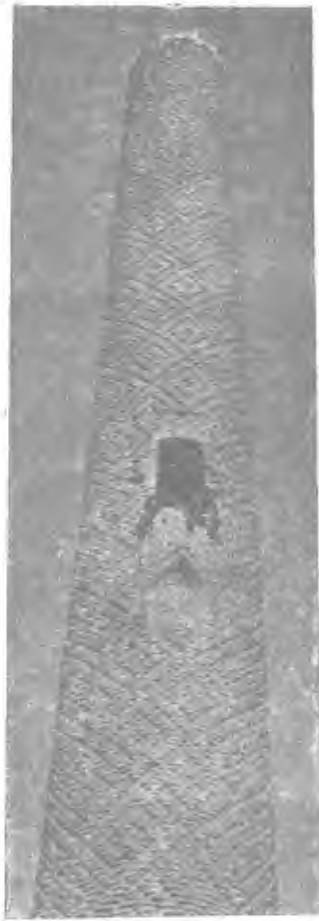
کس نیست که تا بر وطن خود گرید
بر حال تباه مردم بد گرید
دی بر سر مرده ای دو صد شیون بود
امروز یکی نیست که برصد گرید
بعد از قتل عام اصفهان بوسیله مغول کمال اسماعیل در خانقاهی منزوی شد ولی دو سال بعد خود او نیز اتفاقاً بدست مغول بقتل رسید . مدفن کمال اسماعیل امروز در محله قدیم جوباره قرار دارد و در همان نقطه ایست که بقتل رسیده .

در ابتدای قرن هشتم هجری (اوایل قرن چهاردهم میلادی) ایلخان شیعه مذهب مغول سلطان محمد اولجایتو بر تخت ایلخانی تکیه زد و بامر او در اطراف و اکناف ایران مساجد و ابنیه ای دیگر ساخته شد از آنجمله در شهر اصفهان و در جامع عتیق قسمتی ساخته شد که اکنون محراب زیبای کچ بری مسجد جامع از نوادر هنرمندیهای ایرانیان در صنعت کچ بری را شامل است و در ضلع غربی مسجد قرار دارد . در کتیبه زیبای این محراب نام سلطان و وزیر معروف او سعدالدین محمد ساوی ذکر شده است و تاریخ ساختمان آن سال ۷۱۰ هجری است (۱۳۱۰ میلادی) .

صفه و بقعه پیر بکران در محلی بهمین نام در ۳۰ کیلومتری اصفهان و بنای مسجد اشترجان در ۴۰ کیلومتری شهر و ایوان مفارجنبان بر روی قبر عمو عبداله از زهاد قرن هشتم از ابنیه دوره این ایلخان مسلمان مغول است .

پس از وفات ابوسعید بهادر خان سومین ایلخان مسلمان مغول که شاهزادگان و امراء استیلا یافتند چندی اولاد امیر چوپان در اصفهان حکومت داشتند و سپس شاه شیخ ابواسحق اینجو بر آن استیلا یافت .

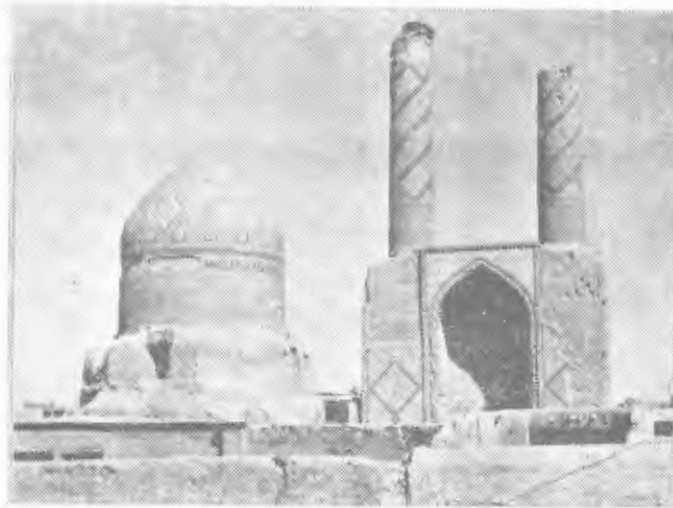
آل مظفر با قتل شیخ ابواسحق بحکومت خاندان اینجو در اصفهان خانمه دادند ولی خان سلطان دختر برادر شاه شیخ ابواسحق که بازدواج سلطان محمود آل مظفر در آمده بود و در جنگ شاه شجاع و محمود بر فراز باروهای قلعه طبرک شهبه داری

مناره مسجد علی از نظر معماری یکی از مناره های
 مهم عهد سلاجقه در شهر اصفهان است - متصل باین
 مناره بنای تاریخی مسجد علی و روبروی آن بنای
 تاریخی هارون ولایت واقع شده .
 مناره در سال ۵۲۶ هجری (۱۱۳۲ میلادی) ساخته شده - کاشیهای فیروزه ای رنگ تارک این مناره قدیمی ترین کاشیهای
 دوره اسلامی ایران است که دارای تاریخ میباشد .

.....
 میکرد برای گرفتن انتقام خون عمویش شیخ ابواسحق باتدائیر مخصوص بین شاهزادگان
 مظفری ایجاد نفاق و خصومت میکرد تا زمانی که محمود شاه آل مظفر باین دسایس پی

برد و فرمان قتل آن زن رشید را صادر کرد. قبر این زن در بنائى قبه مانند بنام
گنبد سلطان بخت آغا جنبِ سرای و مناره های دردشت قرار دارد و جزء ابنیه تاریخی
اصفهان بشمار میرود.

مناره های دردشت و گنبد سلطان بخت آغا از بنا های قرن هشتم هجری
(قرن ۱۴ میلادی)

بر روی سنگ قبری که در داخل این گنبد قرار دارد عبارات ذیل خوانده میشود:
« هذه الصخرة المقدسة انشأتها الخاتون العظمى سلطان بخت آغا ابنة الامير
خسرو شاه ادام الله توفيقها لنفسها بعد وفاتها في رمضان سنة ثلث وخمسين و... »
بطوریکه ملاحظه میشود کلمه آخر سال تاریخ محو شده ولی تبریدی
نیست که بجای کلمه محو شده باید (سیمانه) را قرار داد .

بنای تاریخی امامزاده جعفر و مدرسه امامیه و مقبره بابا قاسم و ساختمان
مدرسه عمر در ضلع شرقی مسجد جامع و چهلستون بین ایوان شمالی و گنبد تاج الملك
در مسجد جامع و اتمام کاشیکاری صفا عمر همه از آثار این دوره است (قرن هشتم
هجری و قرن ۱۴ میلادی) ولی نفاق و برادر کشی دولت مظفریان را بر باد داد و بقول حافظ
شاعر شهیر ایران که زمان اغلب پادشاهان این سلسله را درك کرده و آنها را مدح نموده

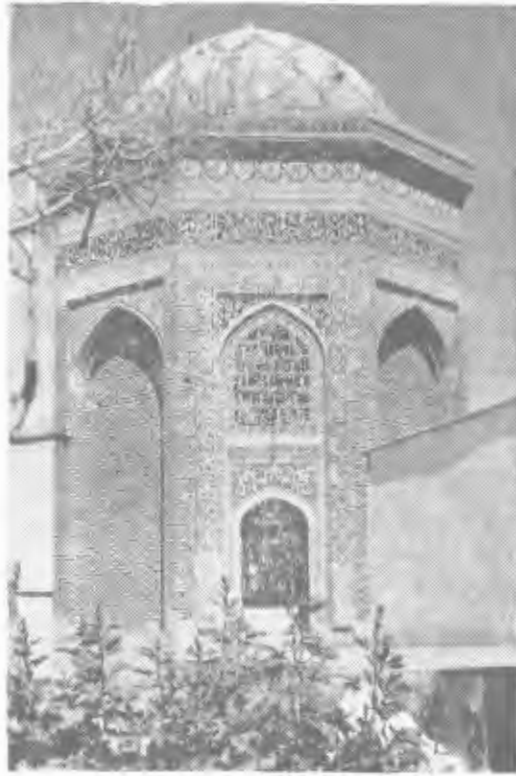
است طلیعه حکومت این سلسله نیز مانند خاندان معروف اینجو خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود .

تیمور لنگ در تر کتازیهای خود بایران در اواخر قرن هشتم هجری (اواخر قرن چهاردهم میلادی) آخرین پادشاه این سلسله شاه منصور را در حوالی شی-راز از پای درآورد و جمیع شاهزادگان این خانواده را دستگیر نموده و در رکاب خود بسوی اصفهان بحرکت آورد اما چون بقریه مهیار که نزدیک شهرضا در سر راه اصفهان است رسید بتاریخ دهم ماه رجب سال ۷۹۵ هجری (۴ - ۱۳۹۳ میلادی) دستور داد جمیع افراد این خانواده را از کوچک و بزرگ که در حدود هفتاد نفر بودند بقتل رسانیدند و پس از این فتح و غلبه نواحی جنوب ایران هم در قلمرو تیمور لنگ درآمد . یکی از شعرای آن عهد در باب برافتادن آل مظفر گفته است :

بعبرت نظر کن بآل مظفر	شهرانی که گوی از سلاطین ربودند
که در هفتصد و پنجم و تسعین ز هجرت	دهم شب زماه رجب چون غنودند
چو خرما بنان در زمانها برستند	چو تره باندك زمانی درودند

در حملات تیمور اصفهان ابتدا در محاصره قشون او قرار گرفت و بزرگان شهر با تدابیر خاصی با تیمور از در مسالمت درآمدند و تیمور هم رفع محاصره از شهر نموده و دسته ای از سپاهیان خود را برای گرفتن باج بشهر وارد نمود ولی اهالی اصفهان بر سپاهیان تیمور شوریده جمعی از آنها را کشتند تیمور نیز افواج خود را بداخل شهر آورده قریب هفتاد هزار نفر از مردم را قتل عام کرد .

اما دوره جانشینان تیمور در قرن نهم هجری (قرن پانزدهم میلادی) از هر جهت یکی از ادوار مشعشع تاریخ ایران است و شاهزادگان تیموری که در مهد تمدن ایرانیان تربیت شدند بخلاف سردودمان تر کتاز و خون آشام تیموری براهنمائی و وزراء و ندمای ایرانی خود غالباً مردمی با تربیت و مطلع بعلوم و فنون زمان خود و مشوق فضلاء و

امامزاده جعفر از بناهای دوره آل مظفر (اوایل قرن هشتم هجری برابر با اوایل
قرن چهاردهم میلادی) در خیابان هاتف

دانشمندان و هنرمندان و صنعتگران و از هر جهت مروج علم و صنعت بودند و بهمران و آبادی شوقی وافر داشتند و نه تنها در سمرقند و هرات و مشهد ابنیه عالی بنا نمودند بلکه در اصفهان نیز آثاری نیکو بر جای گذاشتند و از آنجمله است عمارت معروف به تالار تیموری که فعلاً محل باشگاه افسران است و تاریخ ساختمان آن نوشته نشده لکن بظن قوی بنای دوره حکمرانی میرزا رستم بن عمر شیخ بن تیمور محسوب میشود و بیت الشتاء مسجد جامع اصفهان که در ضلع غربی مسجد واقع شده و بوسیله سلطان محمد بن بایسنقر نواده شاهرخ تیموری در سال ۸۵۱ هجری (۱۴۴۸ میلادی) بنا شده و از

نظر سبك ساختمان و نوع آن از ابنیه منحصر بفرد است .
 سر در خانقاه نصر آباد نیز مورخ بسال ۸۵۵ هجری (۱۴۵۱-۲ میلادی) از آثار
 این دوره است .

در اواخر دوره تیموری اصفهان قلمرو نفوذ تر کمانان قراقویونلو گردید . بنای
 مقدس و تاریخی درب امام و سر در آن که یکی از آثار تاریخی عالی و بی نظیر اصفهان
 است در دوره حکومت جهان شاه تر کمان ساخته شده و در دوره شاه سلیمان و شاه
 سلطان حسین تعمیراتی شایسته از آن بعمل آمده است .

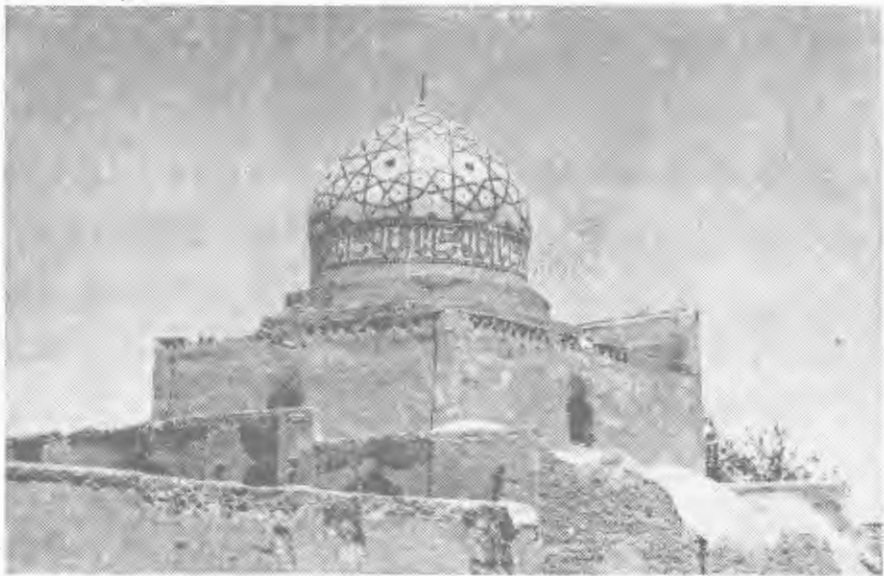
در سال ۸۷۲ هجری (۱۴۶۸ - ۹ میلادی) رئیس تر کمانان آق قویونلو معروف به
 اوزون حسن جهان شاه را در ضمن جنگی غافلگیر و مقتول نمود و حکمران قسمتهای
 مهمی از نواحی غربی و مرکزی ایران گردید . اوزون حسن که مردی دلاور و علاقه
 مند به عمران و آبادی بود در مسجد جامع اصفهان دست بکار تعمیرات مهمی شد و از
 آنجمله مقداری از کاشیکاریهای داخل صفت جنوبی مسجد مزبور معروف بصفه صاحب
 و ساختمان و تزیینات مناره ها را تمام کرد و دیوار ها و طاقنما های حیاط مسجد را
 از کاشیهای زیبا پوشانید .

يك كتيبه تاریخی از اواخر قرن نهم هجری در مسجد اشترجان اصفهان نیز حاکی
 از تعمیراتی است که در دوره حسن بيك تر کمان در مسجد مزبور بعمل آمده است .
 در زمان جانشین حسن یعنی سلطان یعقوب آق قویونلو سر در خانقاه شیخ ابو مسعود
 که تزیینات کاشیکاری آن از معرفهای نفیس اصفهان است ساخته شده و در زمان پسر
 یعقوب رستم آق قویونلو نیز زاویه درب کوشك بنا گردیده است .

طلوع کوکب درخشان عهد صفوی در تاریخ ایران با افول ستاره اقبال جانشینان
 تیمور توأم شد . بانی استقلال و وحدت ملی و مروج مذهب تشیع در ایران شاه اسماعیل
 اول مؤسس سلسله باشکوه صفویه تبریز را پایتخت قرارداد و جمیع مردم ایران را تحت
 لوای پرچم و تعالیم مذهبی متحد و متفق نمود و ایرانی مقتدر بوجود آورد . بنای مقدس

و تاریخی هارون ولایت و مسجد روبروی آن بنام مسجد علی که اساس و شالوده سلجوقی دارد در زمان این پادشاه از نو ساخته شد و با کاشیهای معرق نفیس و قطار بندیهای زیبا تزئین گردید است.

تعمیرات و تزئینات مذکور در کتیبه های ایوان جنوبی مسجد جامع و سر در مسجد قطبیه و سر در مسجد ذوالفقار و مسجد درب جو باره از ابنیه زمان شاه طهماسب اول است.

گنبد زیبای شاه زید - کاشیکاری دوره صفویه

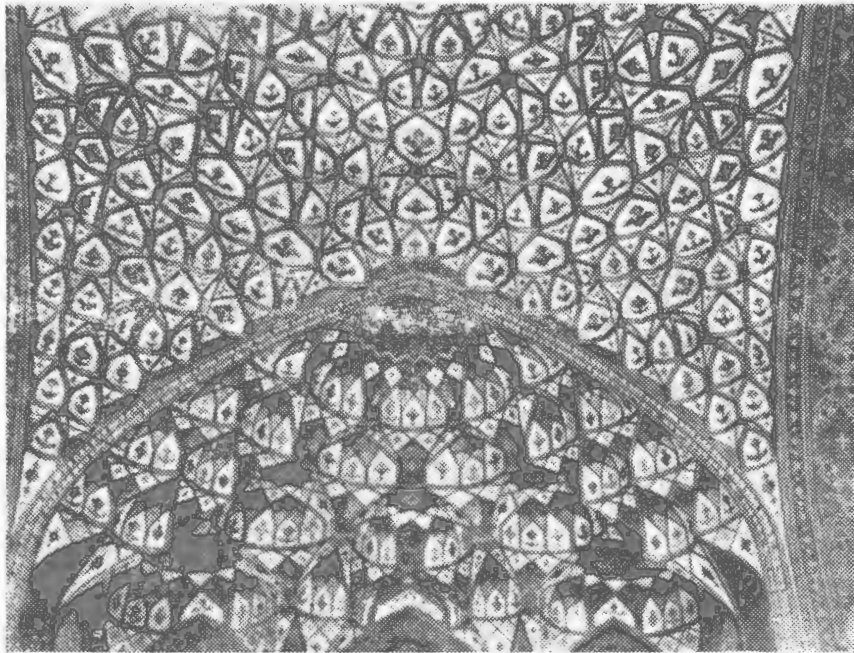
در سال ۱۰۰۰ هجری (۲ - ۱۵۹۱ میلادی) پایتخت صفویه از قزوین باصفهان انتقال یافت. پنجمین و بزرگترین پادشاه این سلسله شاه عباس اول ملقب بکبیر که همتی بلند و قدرتی بسزاداشت مصمم شد که پایتخت خود اصفهان را از هر جهت تزئین نموده و آنرا شهر اول دنیا کند. شاه والا کهر صفوی طی ۲۴ سال سلطنت باشکوه خود با وجود آنکه اغلب اوقات در محاربات با ازبکان و عثمانیان روزگار میگذرانید

معذک از عمران و آبادی پایتخت آنی غافل نبود . احداث میدان عظیم نقش جهان یا میدان شاه و عمارت هفت طبقه عالی قاپو و مسجد بی نظیر شیخ لطف الله و سر در قیصریه و بازار شاهی و مسجد جامع پادشاهی یا مسجد شاه - احداث خیابان طویل و عریض چهارباغ که در ابتداء گردشگاه سلطنتی بوده و امروز بهترین گردشگاه اصفهان محسوب میشود و ایجاد قصبه جلفا و ساختمان کلیسا های تاریخی آن نتیجه اقدامات آن پادشاه عظیم الشأن صفوی بود .

وقتی پادشاه آنهمه علاقه بعمران و آبادی بخرج میداد . ندیمان و کماشندگان و امراء لشکر او هم ناچار باو اقتدا نموده هر يك بفراخور حال و مكنت خود بنائی بر پا میکردند از آنجمله سپهسالار ارتش او اللهوردی خان فرمان پادشاه در ساختمان پل سی و سه چشمه بر روی زاینده رود مراقبت نمود و مقصود بیک ناظر او مسجد مقصود بیک را در کوی تکیه ظلمات و سفره چی او خلف مسجد سفره چی (مسجد سرخی امروز) و جارچی باشی او مسجد جارچی و حمامی بهمین نام را در بازار بنا کردند .

جانشین شاه عباس شاه صفی هم با آنکه از پادشاهان خونخوار این سلسله بود و بسیاری از شاهزادگان صفویه و امراء را بقتل رسانید باز در کار ایجاد یا تعمیر بنا سهمی داشت و بنای امامزاده اسماعیل را در محل آن بطرزی مجلل تعمیر و تزیین کرد و در بزرگ مسجد شاه را نقره پوش نمود - باقیمانده ساختمان مسجد شاه که در حیات شاه عباس کبیر باتمام نرسیده بود در اوایل سلطنت این پادشاه ادامه یافت و سنگهای مرمری ازاره ها نصب گردید .

چون نوبت سلطنت بشاه عباس دوم رسید به پیروی از جد کبیر خود شاه عباس اول اقدام بینای عماراتی نمود که مهمترین آنها تمام کاخ پادشاهی چهلستون و ساختمان پل خواجو و ابنیه سلطنتی ساحل زاینده رود مانند عمارات هفت دست و آینه خانه و نمکدان و احداث باغ

طاق مقرنس طلاکاری تالار اشرف از بناهای دوره شاه عباس ثانی یا شاه سلیمان
از آثار برجای مانده دوره صفویه
.....

وسیع سعادت آباد است .

شاه سلیمان کاخ هشت بهشت را بنامود و آخرین وضعیف ترین آنها شاه سلطان حسین نیز که پادشاهی خوش نیت ولی بیسکفایت و بدبخت بود بنای مدرسه معروف سلطانی یا مدرسه چهار باغ را که مجموعه ای نفیس از زیباییهای غیر قابل تصور را در بردارد و در حقیقت مجموعه نمونه های مختلف صنعت کاشیکاری در ایران است بانضمام سرای فتحیه و بازارچه شاهی فرمان داد .

جای تأسف است که از آثار و ابنیه باشکوهی که در ساحل جنوبی زاینده رود وجود داشته و سیاحان اروپائی که تا صد سال پیش باصفهان آمده اند و آنها را توصیف کرده و تصاویر آنها را در کتابهای خود برای ما پیداکار گذاشته اند غیر از چند قطعه

پایه ستونهای شکسته و آسیب دیده که در باغ چهلستون پراکنده است چیز دیگری باقی نمانده و از سایر عمارات و کاخهای سلطنتی نیز مانند عمارت عالی قاپو و چهلستون و هشت بهشت آنچه موجود است بشکل عجیبی صدمه خورده و نقوش آنها سترده شده است ولی باتمام این احوال شهر زیبا و پر نقش و نگار اصفهان که در حقیقت آنرا باید نگارستان نامید معرف درجه کمال ذوق و هنرمندی نیاکان رشید ما در سه چهار قرن پیش است و شاهکارهای بدیع آن با وجود آسیب هائی که دیده اند هنوز خیره کننده دیده گان تماشاچیان و سیاحان و زائرینی است که از اطراف و اکناف عالم باین سامان رهسپار میشوند.

اصفهان از دوره زندیه آناری ندارد ولی در دوره قاجاریه چندین بنای قابل توجه بهمت مردان خیر بنا شده است که مشهورترین آنها مسجد معروف به حاج محمد جعفر آباد در بازار است. این مسجد از نظر استحکام بنائی قابل توجه است و بعلاوه تزیینات کاشیکاری و قطار بندیهای زیبا دارد و مسجد معروف به سید که تزیینات کاشیکاری فراوان دارد و نوع کاشیکاری آن با مساجد عهد صفویه متفاوت است و مسجدی بسیار باشکوه محسوب میشود و مسجد رحیم خان و مسجد رکن الملک.

باید اضافه کرد که در شهر اصفهان منازل قدیمی بسیار زیبا هم از عهد صفویه و قاجاریه موجود است که از نظر تزیینات دارای اهمیت میباشند و بوسیله مالکین آنها محافظت و مراقبت میگرددند.

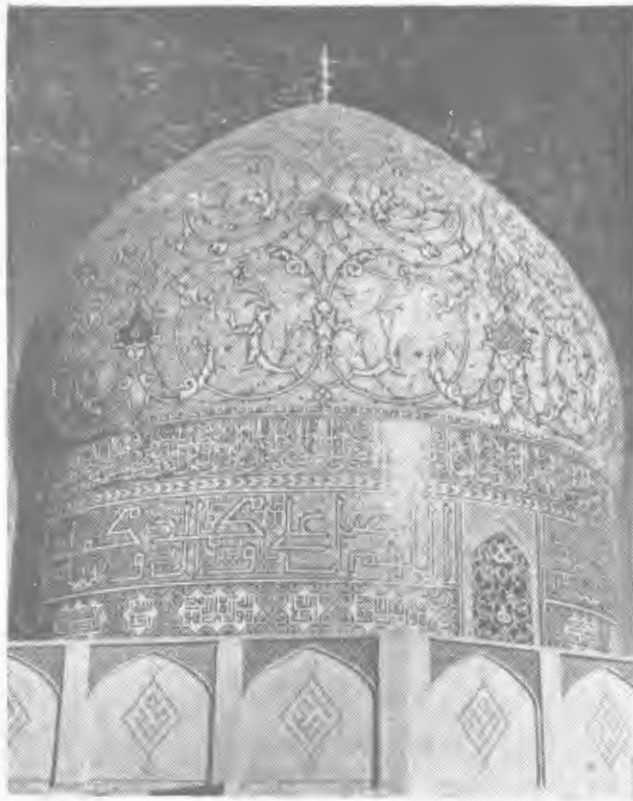
عصر پهلوی دوره تحولات مهم ابنیه تاریخی اصفهان بشمار میرود - اداره کل باستانشناسی و موزه تهران مانند سایر مؤسسات جدید ایران از یادگارهای آن دوره است که امکان داد آثار تاریخی و نقایس مملکت ثبت و ضبط و تعمیر و ترمیم شده و مانند سایر ممالک مرقی دنیا حفظ و حراست شوند - موزه ایران باستان تدریجاً از موزه های نفیس دنیا گردید - اکنون دیگر وضع ابنیه تاریخی اصفهان بهیچوجه باوضع آنها درسی سال قبل قابل مقایسه نیست - وقتی نهضت جدید ایران شروع میشد بناهای

تاریخی اصفهان حالت بسیار اسف انگیز و متأثر کننده ای را داشتند و بیم انهدام و ویرانی آنها میرفت بدیهی است هم اکنون نیز بناهایی مانند عالی قاپو وجود دارند که محتاج به تعمیرات اساسی میباشند ولی بادر نظر گرفتن تعداد ابنیه تاریخی موجود اصفهان که متجاوز از نود بنای باستانی است (۱) و اعتبار ناچیز تعمیرات ابنیه تاریخی باید انصاف داد که کارهای بسیاری صورت گرفته و اداره کل باستانشناسی و شعبات تابعه آن در اصفهان و شیراز و تخت جمشید خدمات ذیقیمتی باینیه تاریخی مملکت انجام داده و میدهند از آنجمله در اصفهان کنبه ها و مناره های مسجد شاه و مسجد شیخ لطف الله و مدرسه چهارباغ که تعمیرات آنها خاتمه یافته است در حال حاضر بطرزی بسیار جالب مانند عصر ساختمان آنها در زیر آسمان نیلگون اصفهان دیده گان تماشاچیان را بسوی خود خیره میکنند - دیگر يك قالب کاشی افتاده در مسجد شیخ لطف الله و مدرسه چهارباغ و مسجد جمعه بچشم نمیخورد - مسجد جمعه که مهمترین بنای تاریخی اصفهان است پس از تعمیرات مفصلی که در آن بعمل آمده است موجودیت ثانوی پیدا کرده است و در مسجد عظیم شاه عباس کبیر تعمیرات مراحل آخری خود را طی میکند .

نظری بفهرست آثار و ابنیه تاریخی اصفهان که در فصل آخر کتاب درج گردیده است مسؤولیت سنگینی را که اولیای امور باستانشناسی در حفظ یادگارهای عظیم تاریخی شهر اصفهان بر عهده داشته اند بخوبی میرساند و نشان میدهد که آنچه درباره اهمیت ابنیه تاریخی این شهر گفته میشود مبالغه نیست وفي الحقیقه اصفهان گنجینه ای از آثار تاریخی دوره اسلامی ایران است ولی محافظات این گنجینه گرانها غیر از شناسائی و علاقه مندی و دلسوزی اداره کنندگان آنها وسایل و اعتبارات کافی هم لازم دارد .

---

(۱) بفصل آخر این کتاب : فهرست آثار و ابنیه تاریخی موجود اصفهان مراجعه شود

گنبد زیبا و دلکش مدرسه چهارباغ اصفهان از بناهای عهد شاه سلطان حسین صفوی
پس از خاتمه تعمیرات آن در عصر پهلوی
بطوریکه ملاحظه میشود استادان هنرمند اصفهانی در تعمیر آثار صفویه قابلیت
و مهارت تام از خود نشان میدهند

مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان در حقیقت مجموعه‌ای از معماریهای ادوار بعد از اسلام تاریخ ایران است و یادگارهای سلسله‌ها و حکام ایرانی بعد از اسلام را در بر دارد بنابراین تحولات معماری اسلامی ایران را در مدتی بیش از هزار سال بخوبی در آن میتوان مطالعه نمود و تاریخچه مختصر ساختمانهای مختلف و قسمتهای جالب دیدنی آن با توضیح باینکه در ورودی فعلی مسجد در ضلع شرقی واقع شده از اینقرار است :

ایوان جنوبی مسجد جمعه اصفهان یا صفا صاحب که ساختمان آن سلجوقی و تزئینات آن از دوره حسن یک آق قویونلو و پادشاهان صفویه است

الف - ساختمانهای ضلع جنوبی مسجد :

۱- در قرن چهارم هجری برابر قرن دهم میلادی که پادشاهان دیلمی اصفهان را پایتخت خود قرار داده بودند و مخصوصاً در دوره وزارت صاحب اسماعیل بن عباد که وزارت مؤیدالدوله و فخرالدوله دیلمی را بعهدہ داشته است در محل امروز مسجد جامع طبق نقشه های ساده مساجد اولیه عربی ساختمانی وجود داشته است که در آخر قرن پنجم هجری (آخر قرن یازدهم میلادی) تغییرات کلی در آن داده شده است .

۲- در محل ساختمانهای مسجد ساده اولیه بین سالهای ۴۶۵-۴۸۵ هجری (۱۰۷۲-۱۰۹۲ میلادی) در ضلع جنوبی مسجد کنبد آجری مرتفعی ساخته شده است که استحکامات و تزیینات آن همه از آجر است و کتیبه کوفی دور قاعده آن هم که از آجر است نام پادشاه وقت ملکشاه سلجوقی و وزیر باتدبیرش خواجه نظام الملک طوسی را شامل است ولی سنگهای مرمری کف محوطه زیر کنبد و ازاره ها و کاشیکاری محراب آن از قرون نهم و دهم هجری (قرن یازدهم و شانزدهم میلادی) است .

۳- در جلوی این کنبد آجری بطرف صحن مسجد ایوان جنوبی واقع است که در اوایل قرن ششم هجری (اوایل قرن دوازدهم میلادی) اساس ساختمان آن که سلجوقی است بنیاد گذاشته شده و سقف آن که از مقرنسهای درشت ترکیب شده در آخر قرن نهم هجری بامر حسن بیک آق قویونلو از نو ساخته شده و مناره های این ایوان هم در زمان وی احداث گردیده است - در داخل یکی از مقرنسهای این ایوان کتیبه ای از اصلاحات و تعمیرات حسن بیک بهادرخان در سال ۸۸۰ هجری (۱۴۷۵-۶ میلادی) موجود است - ازاره های مرمری و صفحه های مختلفی از کاشیکاریهای معرق برجسته که قسمتهای پائین این ایوان را تزیین کرده است و کاشیکاری پشت بغلهای طاقنماهای فوقانی و تحتانی اطراف صحن از دوره حکمرانی اوزون حسن است و نتیجه آنکه دخالت اوزون حسن آق قویونلو در تغییر وضع سلجوقی مسجد جامع خیلی بیش از پادشاهان صفویه بوده است .

در زمان شاه طهماسب اول حاشیه های بزرگ نمای خارجی این ایوان از عهد اوزون حسن تبدیل بحاشیه های دیگری بنام شاه طهماسب گردید .

کتیبه داخل دور هلال این ایوان و کتیبه نمای دور طاق آن که از چهارده لوحه بزرگ و سیزده لوحه کوچک ترکیب شده از زمان شاه طهماسب است و کتیبه داخل ایوان که بنام این پادشاه است مورخ بسال ۹۳۸ هجری (۲-۱۵۳۱ میلادی) است .
کتیبه افقی فوقانی ایوان جنوبی از دوره شاه عباس ثانی و مورخ بسال ۱۰۷۰ هجری (۶۰ - ۱۶۵۹ میلادی) است .

۴- طرفین کنبد و ایوان مذکور دو چهلستون است که در دوره دوم عهد سلجوقی یعنی در اوایل قرن ششم هجری (اوایل قرن ۱۲ میلادی) ساخته شده اند .

۵- در طرفین چهلستون های مزبور در سمت مشرق ساختمانهای دوره آل مظفر است از قرن هشتم هجری (قرن چهاردهم میلادی) که در سمت چپ دالان ورودی مسجد واقع میشود و طاقها و ستونهای آجری جالب و متنوع دارد و يك راهرو جنوب شرقی مسجد آنرا از ساختمانهای سلجوقی جدا میکنند و در سمت مغرب چهلستون دیگری از قرن یازدهم هجری (قرن ۱۷ میلادی) از دوره شاه عباس کبیر موجود است که سبک ساختمان طاقها و ستونها و طرزتزیین آن با ساختمانهای دوره سلجوقی متفاوت است و آنرا بنام چهلستون شاه عباسی میشناسند (۱)

ب - ساختمانهای ضلع غربی :

۱- ایوان غربی مسجد مهمترین قسمت جالب این ضلع است که اساس آن سلجوقی است و در اوایل قرن ششم هجری (اوایل قرن ۱۲ میلادی) ساخته شده و سقف آن مانند ایوان جنوبی از مقرنهای درشت بسیار جالب ترکیب و تزیین شده ولی در ابتدای

۱- چهلستون دوره آل مظفر در سمت چپ دالان ورودی مسجد در سالهای ۱۳۳۴ و ۱۳۳۵ خورشیدی (۱۹۵۵ - ۱۹۵۶ میلادی) بوسیله اداره باستانشناسی با نهایت دقت و مراقبت تعمیر شده و نمونه ای از تعمیرات اساسی باستانشناسی در اینیه تاریخی است .

قرن دوازدهم هجری (اوایل قرن ۱۸ میلادی) بوسیله شاه سلطان حسین صفوی داخل و خارج آن با کاشیهای زیبا تزیین شده و تزیینات اولیه آن از صورت ساده سلجوقی خارج شده است .

ایوان غربی مسجد جمعه یا صفا استاد که ساختمان آن سلجوقی و تزیینات آن صفوی است

۲- در جنوب این ایوان ابتدا مدخل شبستان بزرگ مسجد و سپس شبستان کوچکی است که امروز کارگاه کارگران ابنیه تاریخی است .

۳- در شمال ایوان غربی ابتدا یک سر در کاشیکاری نفیس از قرن نهم هجری (قرن پانزدهم میلادی) است که سر در شبستان وسیعی محسوب میشود که در عقب ساختمانهای این ضلع قرار دارد و سپس شبستان کوچکی از عهد اولجا یقوایلخان مسلمان مغولی ایران واقع شده که محراب عالی کچ بری آن از عجایب صنعت کچ بری

ایران است و از تزیینات گل و بوته و کتیبه‌هایی ترکیب شده است و در کتیبه وسط آن نام پادشاه وقت اولجایتو و وزیر دانشمند او محمد ساوی و تاریخ ساختمان آن سال ۷۱۰ هجری (۱۳۱۰ میلادی) آمده است.

محراب عالی کچ بری مسجد جمعه اصفهان از زمان اولجایتو ابلخان مسلمان مغول
مورخ بسال ۷۱۰ هجری

.....

۴- در آخرین قسمت ساختمانهای این ضلع شبستان بزرگ و وسیع زمستانی (بیت الشتاء) از دوره حکمرانی سلطان محمد بن بایسنقر بن شاهرخ تیموری است که سال ساختمان آن در کتیبه سردر آن سال ۸۵۱ هجری (۱۴۴۸ میلادی) ذکر شده و از لحاظ سبک ساختمان از ابنیه بی نظیر و تماشائی ایران است - قسمتهای جالب توجه این بنا غیر از نوع معماری و سبک ساختمان آن مرمرهای شفاف و درخشانی است که فاصله بفاصله در طاق شبستان نصب شده و بمنزله چراغهایی برای روشن کردن

این شبستان تاریك محسوب میشوند - شبستان مزبور دارای ۱۸ چشمه است .

ج - ساختمانهای ضلع شمالی :

۱- ایوان وسط این ضلع که ساختمان آن از اوایل قرن ششم هجری (اوایل قرن دوازدهم میلادی) است از دوره دوم عهد سلجوقی محسوب میشود و از قسمتهای جالب آن قطعه سنگ یکپارچه مرمری نفیسی است که در انتهای داخل ایوان نصب شده و خطوط بسیار زیبای کوفی در طاق بالای قطعه سنگ مزبور که مانند گل و بوته بنظر میآید زینت فزای این قسمت شده است - ایوان مزبور تزیینات آجری فراوان و نیز يك کتیبه کج بری از دوره شاه سلیمان صفوی از اواخر قرن یازدهم هجری (اواخر قرن ۱۷ میلادی) در بردارد .

۲- در طرفین ایوان مزبور چهلستونهایی از دوره دوم عهد سلجوقی قرار گرفته اند و مخصوصاً طاقهای آجری چهلستون شرقی این ایوان از لحاظ تنوع تزیینات و جنبه معماری از قسمتهای بسیار جالب و تماشائی مسجد جمعه اصفهان است .

۳- در شمال این ایوان و چهلستونهای طرفین آن چهلستون مفصل دیگری از دوره آل مظفر (قرن هشتم هجری برابر با قرن ۱۴ میلادی) وجود دارد که واسطه اتصال ساختمانهای دوره دوم عهد سلجوقی بگنبد تاج الملك (بنای بسیار نفیس دوره اول عهد سلاجقه) در شمال مسجد محسوب میشوند .

۴- آخرین قسمت ساختمانهای این ضلع و شمالی ترین ساختمان مسجد جامع اصفهان گنبد تاج الملك مشهور بگنبد خاکی است که بانی ساختمان آن وزیر دیگر ملکشاه بنام تاج الملك بوده است و کتیبه کوفی دور گنبد آن نام پادشاه و وزیر و سال ساختمان آنرا که ۴۸۱ هجری (۱۰۸۸ میلادی) است در بردارد و اگرچه کوچکتر از گنبد جنوبی مسجد است ولی ظریفتر و جالبتر است .

د - ساختمانهای ضلع شرقی :

۱- ایوان وسط این ضلع از خارج منظره سلجوقی خود را بخوبی حفظ کرده است

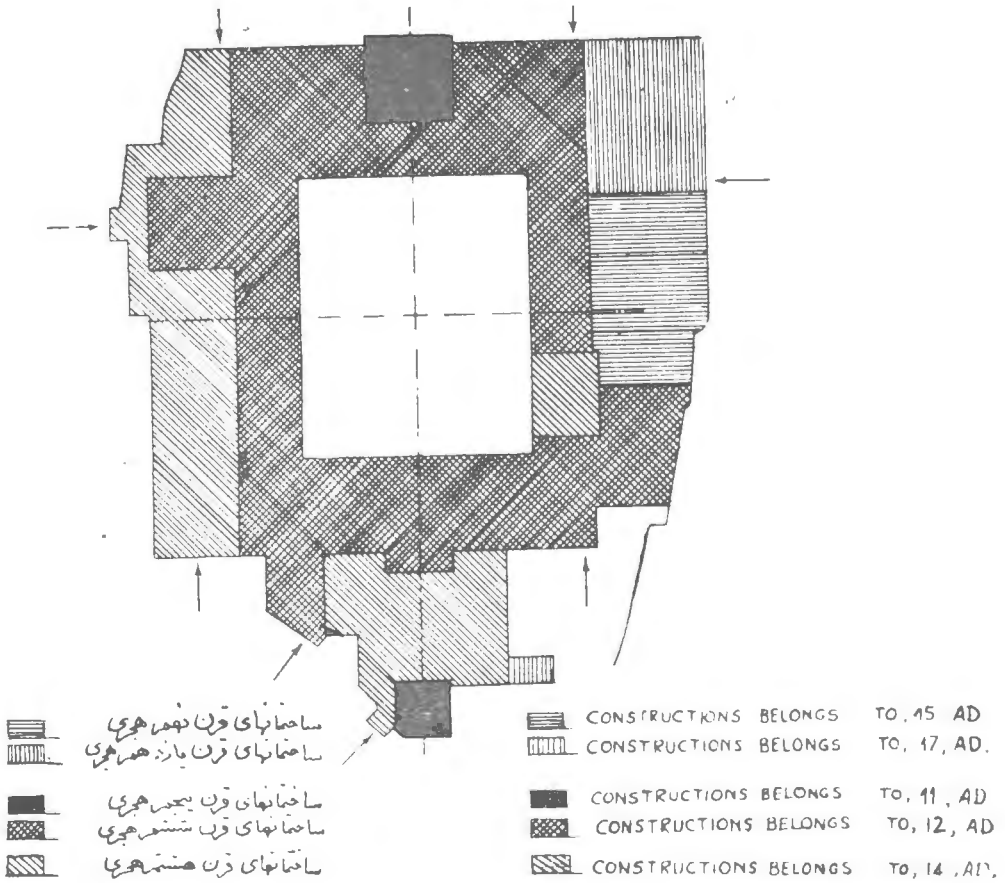
و در داخل آن هم قسمت‌های عمده تزیینات آن از عهد سلاجقه بخوبی محفوظ مانده است و از قسمت‌های بسیار عالی مسجد جامع اصفهان است - در داخل ایوان يك كتیبه کاشیکاری از دوره شاه سلیمان صفوی حاکی از تعمیراتی است که در زمان آن پادشاه انجام گرفته و طاق مقرنس آن نمونه تعمیرات اداره باستانشناسی است که بصورت اولیه آن تعمیر و ترمیم شده است .

۲- در شمال این ایوان مدخل صفه عمر و پس از آن يك شبستان وسیع ۱۸ ستون قرار دارد که از بناهای دوره آل مظفر است و طاقهای زیبای آجر نمای آن بسیار جالب است و در اواخر قرن هشتم هجری (اواخر قرن ۱۴ میلادی) ساخته شده است .
۳- مدخل صفه و مدرسه عمر عبدالعزیز بین ایوان سلجوقی این ضلع و شبستان ۱۸ ستون دوره آل مظفر قرار دارد و در انتهای این مدخل صفه و مدرسه عمر بن عبدالعزیز واقع شده (۲) که از ساختمانهای دوره آل مظفر است و در ۷۶۸ هجری (۱۳۶۶ میلادی) بوسیله قطب الدین محمود شاه آل مظفر بنا شده و نام این پادشاه و سال تاریخ ساختمان این صفه در کتیبه داخل دور هلال سقف ایوان بخوبی خوانده میشود - کاشیکاری مقرنس محراب این صفه بسال ۷۷۸ هجری (۷ - ۱۳۷۶ میلادی) است و از نمونه های قدیمی کاشیکاری در شهر تاریخی اصفهان بشمار میرود .

در ایوان صفه عمر کتیبه والواحی هم از دوره حکومت موقتی اشرف افغان باقیمانده است که از لحاظ ترتیب زمان جدید ترین آثار بر جای مانده مسجد جمعه اصفهان است .

تبصره :

۱- بعضی از بازدید کنندگان ابنیه تاریخی اصفهان تصور کرده اند که گنبد شمالی مسجد جامع در اصل آتشکده بوده بدیهی است این اشتباه از آنجا ناشی شده که سبک (۱) وجه تسمیه این صفه نام عمر عبدالعزیز خلیفه اموی نیست بلکه عمر بن عبدالعزیز عجلی والی اصفهان از سلسله آل ابی دلف است .

ترتیب استقرار ساختمانهای ادوار تاریخی اسلامی در مسجد جامع اصفهان (۱)

(۱) شکل (۱۸۴) صفحه ۲۸۰ کتاب آثار ایران بزبان فرانسه اساس تهیه این طرح

بوده است.

ساختمان گنبد های خواجه نظام الملک و تاج الملک در جنوب و شمال مسجد جامع از سبک معابد ایرانی در دوره ساسانیان پیروی شده است - در قرون اولیه اسلامی که ایرانیان عموماً بدین اسلام گرویدند تدریجاً بفکر ساختن مساجد باشکوه افتادند و چون قرن‌ها در ساختن و پرداختن ابنیه و عمارات مختلف سابقه داشتند مساجد را بسبک ایرانی ساختند و تزیین کردند باینجهت از نظر سبک مشابهت زیاد بین مساجد اولیه و معابد دوره ساسانی موجود است و همین کیفیت در نظر اول تولید اشتباه مینماید .

همچنانکه در شرح ساختمانهای مسجد جامع ذکر شد کتیبه های داخل این گنبد ها شامل آیات قرآنی و کتیبه های ساختمانی بنام پادشاه و وزرای وقت است .

۲- در بنای تاریخی مسجد جمعه اصفهان غیر از سبکهای مختلف معماری انواع خطوط کوفی و رقاع و نسخ و نستعلیق را میتوان مطالعه نمود .

۳- زمان ساختمان چهارطاقی مانند وسط مسجد را که بر روی حوض آب قرارداد نمیتوان باطمینان تمام اظهار نمود وفایده ساختمان این قسمت هم زیاد بر ما واضح نیست .

۴- مسجد جامع درهای متعدد دارد ولی از همه آنها جالبتر در شمال مسجد اول قدیمی ترین سردر مسجد مورخ بسال ۵۱۵ هجری (۱۱۲۱ میلادی) است و کتیبه کوفی سردر که خوشبختانه قسمت مهمی از آن باقیمانده است از تعمیرات مسجد پس از حریق که بوسیله باطنیه در آن صورت گرفته است حکایت میکند (شکل صفحه ۱۸) و بعد سردر باشکوه دیگری است که در جنب گنبد تاج الملک واقع شده و از الحاقات پادشاهان آل مظفر است و مورخ بسال ۷۶۸ هجری (۱۳۶۶ میلادی) است و تماشای آنها برای درك عظمت ساختمان مسجد جمعه اصفهان لازم است .

میدان شاه

در محل میدان شاه قبل از آنکه شهر اصفهان بیایبختی صفویه انتخاب شود میدانی وجود داشته است بنام نقش جهان که بسیار کوچکتر از میدان امروزی بوده است - شاه عباس کبیر پس از آنکه اصفهان را بیایبختی خود انتخاب نمود دستور داد میدان نقش جهان را تا حدود میدان فعلی شاه وسعت دهند و در اطراف آن ساختمانهای زیبایی بنا نمود .

طول این میدان که بشکل مربع مستطیل است از شمال بجنوب بالغ بر ۵۰۰ متر و عرض آن حدود یکصد و پنجاه متر است و در ابتدای قرن یازدهم هجری (ابتدای قرن ۱۷ میلادی) بوسیله شاه عباس کبیر احداث و تزئین شده است .

از زمان شاه عباس تا حدود سی سال قبل وضع میدان شاه با وضع فعلی آن تفاوت داشته است باین ترتیب که سطح میدان در داخل حدود جویهای آب اطراف آن بکلی مسطح بوده و در شمال و جنوب آن دو دروازه سنگی برای بازی چوکان قرار داشته است - دروازه های سنگی چوکان امروز نیز در شمال و جنوب میدان در جای اصلی خود باقی هستند ولی احداث حوض بزرگ وسط میدان و باغچه های اطراف آن منظره قدیمی آنرا تغییر داده است - ساختمانهای اطراف میدان دو طبقه است و داخل غرفه های فوقانی دارای تزیینات ساده ایست .

در سمت جنوب این میدان دستگاه عظیم ساختمانهای مسجد شاه برنگ دورنمای آبی و در ضلع شرقی آن کنبه بیهمتای مسجد شیخ لطف الله - در ضلع غربی آن کاخ سلطنتی شاه عباس کبیر یا عالی قاپو و در شمال آن سردر قیصریه و بازار شاهی واقع شده اند . از مشخصات میدان شاه آنستکه میدان با بناهای زیبای اطراف آن در مواقع مختلف روز از اول صبح تا غروب آفتاب و در هوای آفتابی یا ابری مخصوصاً هوای آفتابی و

ابری مناظر مختلف باشکوه و بسیار دلپذیر بخود میگیرد و یکی از جالبترین قسمتهای شهر تاریخی اصفهان در نظر سیاحان است .

اگر بگفته سیاحان اروپائی اصفهان را قلب مشرق زمین بدانیم قلب اصفهان هم میدان شاه است - برای درك عظمت و زیبایی میدان شاه باید این میدان را دید و لی برای درك عظمت آن در چهار قرن پیش باید از قوه تخیل نیز یاری خواست :

« اصفهان چهار قرن پیش را در نظر خود مجسم کنید - در طرفین عمارت عالی قاپو در هر طرف بفاصله ۱۱۰ قدم از مدخل عمارت ۱۱۰ توب قرار دهید (عدد ۱۱۰ بحساب حروف ابجد شماره حروف نام علی علیه السلام جانشین پیغمبر اسلام است که سلاطین صفویه نسبت بآنحضرت ارادت خاصی داشته اند) عمارت عالی قاپو را با تمام تزیینات خیره کننده دوره صفوی آن و در ها و پنجره های زیبا و فرشها و پرده های کراننها و هزاران شیئی قیمتی دیگر در نظر بگیرید - شاه عباس کبیر را بخاطر بی-اورید که با چشمهای تیزبین خود سفراء و شخصیتهای بزرگ داخلی و خارجی را در اطراف خود گرفته و از تالار عمارت منظره بازی چوکان و هنرنماییهای قزلباشها را تماشا میکنند - آنگاه لحظه ای بعظمت سابق آن نیز اندیشیده اید »

قیصریه - در ضلع شمالی میدان شاه سردر قیصریه و بازار شاهی واقع شده که در سال ۱۰۲۹ هجری (۱۶۱۹ میلادی) ساخته شده است - در سردر مزبور هنوز هم تزیینات نقاشی دیوار ها و مقرنس کاری نقاشی سقف آن قابل توجه است - نقاشی روی دیوار ها مناظری از جنگهای شاه عباس کبیر را با ازبکان نمایش میدهد و چون در مجاورت هوا و در معرض تابش اشعه خورشید قرار داشته است تقریباً محو شده بنظر میرسد ولی مقرنس نقاشی سقف آن بسیار جالب است .

سردر قیصریه در جبهه فوقانی آن کاشیکاری معرق بسیار نفیسی دارد که موضوع تزیینات آن نمایش ستاره قوس است - مؤلفین مشرق زمین احداث شهر اصفهان را در

برج قوس دانسته اند و ستاره مزبور را بشکل نیمه انسان و نیمه پیری که دمش مار بزرگی است بصورت کاشیکاری در سردر قیصریه نمایش داده اند.

در قیصریه بیازار شاهی باز میشود که امروز محل اجتماع فروشندگان انواع و اقسام قلمکار و بافندگیهای دستی اصفهان است و طرز تهیه قلمکار را در کارگاههای داخل این بازار میتوان مشاهده نمود - بازار مزبور در قسمت وسط چهارسوق منقش بسیار زیبایی از دوره صفویه دارد که مهمترین و زیبا ترین چهارسوق های اصفهان است .

در زمان صفویه در غرفه های فوقانی طرفین سردر قیصریه دستگاه نقاره خانه متمرکز بوده است که همه روزه هنگام غروب آفتاب نقاره چی ها با طبل و دهل و بوق و کرنا و آلات و ادوات و سازهای جنگی دیگر قسمتهائی را مینواخته اند .

قطعه کاشیکاری نفیس معرق بالای سردر مسجد شاه که بشکل دو طاووس است

مسجد شیخ لطف الله

این مسجد که شاهکار معماری و کاشیکاری قرن یازدهم هجری است بفرمان شاه عباس کبیر ساخته شده است - سردرمعرق آن در سال ۱۰۱۱ هجری (۱۶۰۲ میلادی) ساخته و پرداخته شده و اتمام ساختمان در سال ۱۰۲۸ هجری (۱۶۱۸-۱۹ میلادی) بوده است .

مسجد شیخ لطف الله از بناهای بسیار مشهور عهد شاه عباس کبیر در اصفهان
.....

معمار و بنای مسجد استاد محمد رضای اصفهانی است که نام او در داخل محراب
نفیس مسجد باین نحو ذکر شده است :

عمل حقیر فقیر محتاج برحمت خدا - استاد محمد رضا بن استاد حسین بناء اصفهانی

فی سنه ۱۰۲۸

مسجد شیخ لطف الله یکی از شاهکارهای ابنیه تاریخی ایران است که گنبد آن از نظر فن معماری و نوع تزیینات نظیر ندارد و تناسب مخصوص و زیبایی که در ساختن گنبد آن بکار رفته غیر قابل تصور است - تزیینات کاشیکاری آن در داخل از ازاره ها بیالا همه از کاشیهای معرق نفیس پوشیده شده و حتی داخل و خارج گنبد نیز معرق است. امتیاز مخصوص تزیینات کاشیکاری مسجد شیخ لطف الله نسبت بسایر مساجد دوره صفویه آنستکه رنگ زمینه کاشیها در سایر مساجد معمولاً رنگ آبی لاجوردی و فیروزه‌ای است در حالیکه رنگ زمینه کاشیها در مسجد شیخ لطف الله رنگ کرم است و از اینجهت هم بنائی منحصر بفرد محسوب میشود .

کتیبه‌های داخل و خارج مسجد شیخ لطف الله منحصراً خط ثلث علیرضای عباسی خطاط بسیار مشهور عهد شاه عباس کبیر میباشد و این کیفیت هم بنوبه خود وجه امتیاز دیگری برای مسجد شیخ لطف الله نسبت بسایر مساجد عهد صفویه بشمار میرود و بسیار قابل توجه است .

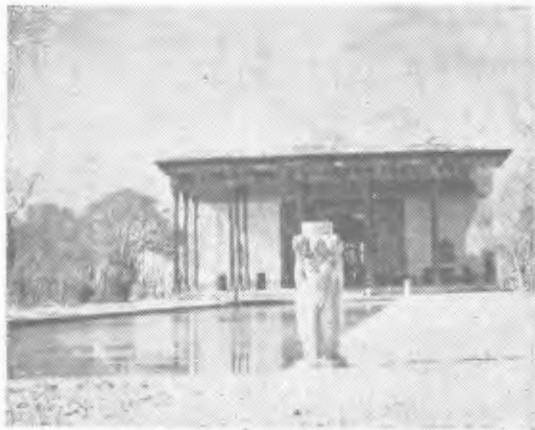
وجه تسمیه مسجد شیخ لطف الله :

شیخ لطف الله از مردم میس از قراء جبل عامل یعنی لبنان امروزی بوده است و خاندان او همه از فقهای امامیه بوده‌اند - چون سلاطین صفویه بترویج مذهب تشیع همت گماشتند جمع کثیری از علمای شیعه مذهب بحرین و جبل عامل از موطن خود بعزم ایران حرکت کردند و از آنجمله بود شیخ لطف الله که ابتدا در مشهد مقدس اقامت گزید و بخدمت آستانه رضوی برقرار گردید ولی چون خراسان دائماً در معرض تاخت و تاز ازبکان بود بقزوین پناه جست و بتدریس مشغول شد و سپس باصفهان حرکت کرد و شاه عباس مدرسه و مسجد شیخ لطف الله را برای تدریس و نماز گذاری او اختصاص داد و فوق العاده مورد تجلیل و احترام واقع گردید .

مابین عالم معروف عهد شاه عباس شیخ بهاء الدین محمد عاملی معروف به شیخ بهائی و شیخ لطف الله چنانکه از تواریخ آنعهد برمیانید صفای کامل برقرار بوده و شیخ

بهای بی‌علم و فضل و فقه شیخ لطف الله اعتقاد داشته و مردم را بر جوع او در این مسائل و امید داشته است .

وفات شیخ لطف الله در اوایل سال ۱۰۳۲ هجری (۱۶۲۲ میلادی) کمی قبل از فتح بغداد بوسیله شاه عباس کبیر اتفاق افتاده است . (۱)

منظره ای از عمارت تاریخی چهلستون

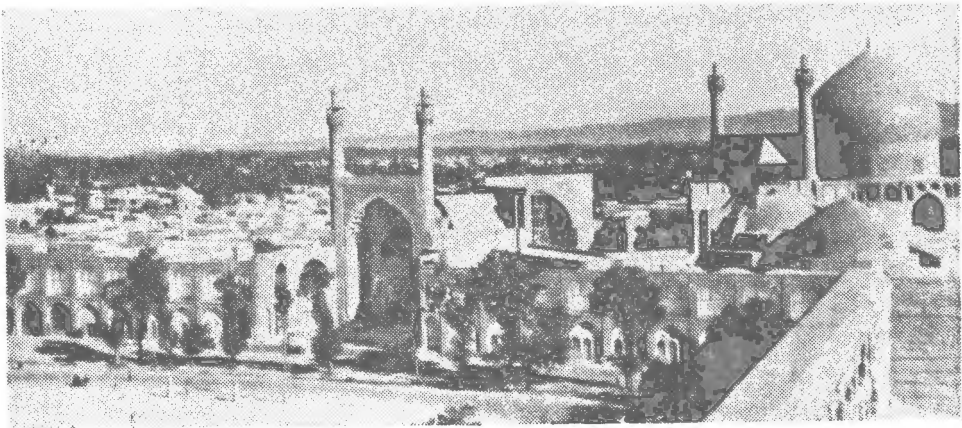
مجسمه های سنگی بصورت شیر و انسان که در چهار گوشه حوض قرار دارند و درعکس دیده میشود تنها آثار برجای مانده يك قصر دیگر صفوی بنام عمارت سرپوشیده است

---

(۱) از داخل و خارج مسجد شیخ لطف الله در سالهای ۱۳۳۳ و ۱۳۳۴ و ۱۳۳۵ خورشیدی بوسیله اداره باستانشناسی تعمیرات مفصلی بعمل آمده است .

مسجد شاه

در ضلع جنوبی میدان تاریخی نقش جهان یا میدان شاه در سال ۱۰۲۱ هجری (۱۶۱۲ میلادی) مسجد شاه بفرمان شاه عباس کبیر در بیست و پنجمین سال سلطنت او شروع بساختمان شده است (۱) و بمنظورترین میدان بزرگ شاه در سال ۱۰۲۵ هجری (۱۶۱۶ میلادی) در حالیکه هنوز مشغول پی ریزی قسمتهای مهم مسجد بوده اند سردر نفیس کاشیکاری معرق آنرا که نام شهریار بزرگ صفوی را در یک کتیبه شامل است باتمام رسانیده اند.

منظره ساختمان عظیم مسجد شاه اصفهان در جنوب میدان نقش جهان

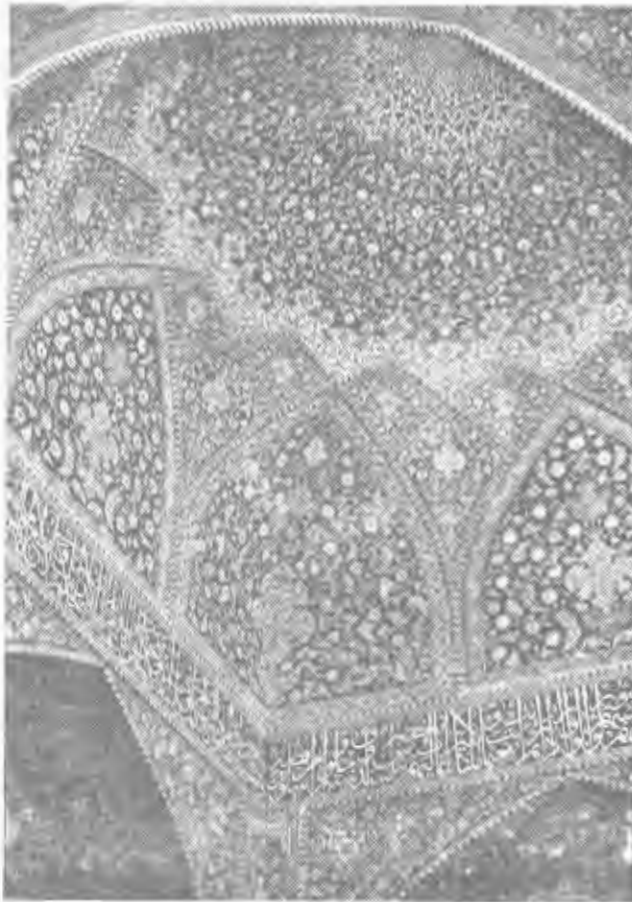
مسجد شاه یکی از شاهکارهای معماری و حجاری و کاشیکاری ایران در قرن یازدهم هجری (قرن هفدهم میلادی) است و آخرین سالهای تاریخی که در این مسجد دیده میشود سال ۱۰۴۰ و ۱۰۷۷ هجری است و معلوم میدارد که تزیینات مسجد شاه در حیات شاه عباس کبیر باتمام نرسیده و در دوره جانشینان او شاه صفی و شاه عباس دوم

---

(۱) سلطنت شاه عباس کبیر از سال ۹۹۶ تا سال ۱۰۳۸ هجری مدت ۴۲ سال بوده است

نیز ادامه داشته است .

آخرین مراحل تزیناتی مسجد شاه در شبستان کاشیکاری شمال غربی مسجد انجام یافته است . شبستان مزبور که با نفیس ترین کاشیهای قالبی هفت رنگ تزین شده دارای عالی ترین محراب کاشیکاری هفت رنگ است و مخصوصاً رنگ زرد طلائی که برای آرایش این محراب بکاررفته است در هیچیک از بناهای صفوی اصفهان نظیر ندارد (۱) محراب

نمونه تزینات کاشیکاری مسجد شاه با قالب های هفت رنگ در ایوان شمالی

(۱) شبستان مزبور که بمنزله انبار و چراغخانه مسجد طی دوست سال اخیر بکار میرفته است و تمام کاشیهای آن از يك قشر ضخیم دوده پوشیده شده بود در سال ۱۳۳۳ خورشیدی بوسیله اداره باستانشناسی لکه گیری و پاک شده است .

این شبستان دارای يك كتیبه بخط ثلث طلائی در داخل و يك كتیبه بخط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی در اطراف آن است که بخط محمد رضای امامی است و سال تاریخ آن سال ۱۰۷۷ هجری (۶۷ - ۱۶۶۶ میلادی) میباشد که آخرین سال سلطنت شاه عباس دوم است .

کتیبه های مسجد شاه کارخطاطان معروف زمان صفویه است وعلیرضا عباسی خطاط مشهور دوره شاه عباس کبیر کتیبه سردر آنرا نوشته است - تزیینات داخل مسجد هم همه با کاشیهای قالبی هفت رنگ است .

ساختمان مسجد شاه زمانی شروع شده است که دهسال از شروع ساختمان مسجد شیخ لطف الله گذشته بوده است باینمعنی که عملیات استحکامی و ساختمان طاق و رواق و کنبد مسجد شیخ با تمام رسیده و مشغول تزیین داخل و خارج آن با کاشیهای معرق بوده اند و چون با تمام اهمیت و نفاستی که مسجد شیخ لطف الله درین ابنیه تاریخی اصفهان دارد از لحاظ جنبه بزرگی و وسعت ساختمان در نظر شهریار والا کهر صفوی كوچك مینموده است شاه عباس در حین تزیین مسجد شیخ لطف اله شروع ساختمان مسجد بزرگ شاه را فرمان داده و بمنظور تزیین ضلع جنوبی میدان شاه انعام سردر آنرا زودتر از سایر قسمتهای مسجد خواستار شده است و با تمام کوششی که اساتید فن بخرج داده اند و عجله ای که پادشاه در انعام بنا داشته است مدت چهار سال فقط ساختمان سردر معرق نفیس آن طول کشیده است آنگاه پادشاه متوجه شده که در صورتیکه بخواهد مانند مسجد شیخ لطف اله مسجد شاه معرقی بسازد عمر او کفایت انعام آنرا نخواهد کرد لذا بصوابدید معمار و مشاورین فنی او دستور داده است تزیینات قسمتهای دیگر مسجد را با کاشیهای قالبی هفت رنگ ادامه دهند و باین ترتیب سیزده سال بعد از انعام ساختمان سردر مسجد در آخرین سال عمر و چهل و دومین سال سلطنت خود نصب قطعات کاشی کتیبه دور کنبد بزرگ جنوبی را که سال انعام ساختمان و تزیینات کنبد را ب سال ۱۰۳۸ هجری (۲۹ - ۱۶۲۸ میلادی) شامل است بچشم خود دیده است .

صرف نظر از عظمت جنبه معماری و تزئیناتی مسجد در ساختمان سردر و گنبد بزرگ دوپوش آن نیز شاهکارهائی از معماری بکار رفته است که حاکی از نبوغ و قدرت محاسبه معمار قابل آن استاد علی اکبر اصفهانی است و بهمین جهت بوده است که در ذیل کتیبه ثلث سردر که نام پادشاه را با کاشیهای آبی رنگ بر زمینه سفید نشان میدهد در کتیبه نسخ دیگری که پس از اتمام بنا افزوده شده از معمار مسجد شاه نام برده شده و مورد تجلیل واقع گردیده است.

گلدسته و ایوان غربی مسجد شاه و نمونه غرفه های اطراف صحن

نکات عمده ای که در مسجد شاه قابل توجه است از اینقرار است :

- ۱- قطعات بزرگ سنگ مرمر که ازاره های مسجد را پوشانیده و در خارج و داخل مسجد جلب نظر مشاهده کنندگان را مینماید - مرمر های مزبور از اردستان که در ۱۸۰ کیلومتری اصفهان قرار دارد بمحل مسجد حمل گردیده و در زمان سلطنت شاه صفی جانشین شاه عباس کبیر نصب شده است (در بزرگ مسجد شاه نیز در زمان شاه صفی تهیه شده است)

۲- قطار بندی منظم و کاشیکاری معرق بسیار ظریف سه-ردر و قطعه مخصوصی که بشکل دو طاووس در نهایت ظرافت ساخته شده و در داخل طاقنمای بالای سردر قرار دارد و از پائین بخوبی دیده میشود (شکل صفحه ۴۷)

۳- ساختمان گنبد دو پوش جنوبی مسجد (ارتفاع گنبد داخلی ۳۶ متر و ارتفاع گنبد خارجی بین ۴۷ تا ۴۸ متر است - ارتفاع مناره های داخل مسجد نیز ۴۶ متر است)

۴- سنگهای یکپارچه یشم و مرمر که در محوطه سردر و زیر گنبد های غربی و شرقی و چهلستونهای طرفین گنبد بزرگ جنوبی قرار دارند و در ساختن آنها نهایت دقت و ظرافت بکار رفته است (عکس صفحه ۱۱ نمونه یکی از این سنگا بها است) و از آب گوارا و بعضی مواقع شربت پر میشده و در فصل تابستان از واردین بمسجد رفع عطش میکردند است.

چهلستون جنوب شرقی مسجد شاه که باکاشیهای هفت رنگ تزیین شده

۵- انعکاس صوت درمرکز محوطه زیر گنبد بزرگ که بسیار مورد توجه تماشاچیان

واقع میشود.

۶- معماری ماهرانه ساختمان سردر و ایوان شمالی مسجد که سردر و مناره های آن در جنوب میدان شاه قرار داده شده و گنبد و مناره های داخل و صحن مسجد در جهت صحیح مکه قرار دارند .

۷- قطعه سنگی که بمنزله شاخص و ظهر نما محسوب میشود و منسوب بشیخ بهائی عالم معروف و ریاضی دان عهد شاه عباس است و در مدرسه جنوب غربی مسجد قرار دارد و ظهر حقیقی اصفهان را در چهار فصل سال نشان میدهد .

۸- نکته بسیار مهم دیگری که در مسجد شاه اصفهان جلب توجه میکند پخش یکنواخت صوت در زیر گنبد بزرگ و چهلستونهای طرفین و صحن مسجد و ایوانهای طرفین آنست باین ترتیب که وقتی ناطق در محل مخصوص محراب یا عرشه منبر شروع بسخنرانی نماید صدای طبیعی او در همه قسمتهای مختلف مسجد بویژه در صحن بگوش میرسد و چنین مینماید که مسجد شاه اصفهان که يك شاهکار بی نظیر معماری و تزییناتی در دنیا محسوب میشود يك شاهکار بزرگ صوتی نیز بحساب میآید و معماران و استادان لایق ایرانی در تاریخ چهار قرن پیش از نظریه پخش صدا نیز بنای مزبور را جلوه ای از تجلیات فنون استادی و دانش خویش قرار داده اند .

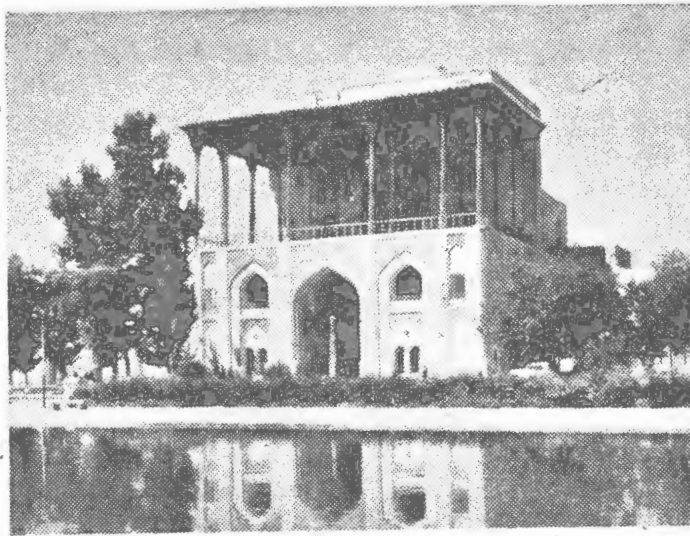
اگرچه ابنیه تاریخی اصفهان هریک برای خود مقام و منزلتی دارند ولی مسجد شاه بیش از حد تصور جلب نظر سیاحان را مینماید و عموم بازدید کنندگان ابنیه تاریخی اصفهان مسجد شاه را بنائی منحصر بفرد در دنیا معرفی کرده اند . (۱)

---

(۱) در سالهای ۱۳۳۴ و ۱۳۳۵ خورشیدی در مسجد شاه اصفهان بوسیله اداره باستانشناسی تعمیرات مفصل و دامنه داری صورت گرفت و تمام کاشیهای آن گردگیری شد از کاشیهای گنبد داخلی آن نیز برای اولین مرتبه پس از اتمام این بنا در دوره صفویه گردگیری و تعمیر و ترمیم بعمل آمد .

عمارت عالی قاپو

وجه تسمیه این عمارت تاریخی به عالی قاپو یعنی سردر عالی و باشکوه از آنجهت است که عمارت مزبور سردر قصرهای سلطنتی صفویه محسوب میشده است که از میدان شاه تا گردشگاه چهارباغ قرار داشته اند - این عمارت که از عجایب معماری عهد صفوی است در اوایل قرن یازدهم هجری (اوایل قرن هفدهم میلادی) بامر شاه عباس کبیر ساخته شده و پادشاه بزرگ صفوی سفراء و شخصیت‌های عالیه را در این قصر بحضور میپذیرفته است .

عمارت هفت طبقه عالی قاپو از بناهای شاه عباس کبیر در میدان شاه اصفهان
.....

در دوره جانشینان شاه عباس هم در این عمارت کارهایی بمنظورترین کامل آن بعمل آمده است و از آنجمله تالار باشکوه آن در سال ۱۰۵۴ هجری (۱۶۴۴ میلادی) در سلطنت شاه عباس دوم تکمیل شده است و پادشاهان و مهمانان آنها از تالار ۱۸ ستون

این کاخ مشرف بمیدان شاه که منظره ای بسیار جالب دارد مناظر بازی چوکان و چراغانیها و آتشبازیها و رژه سپاهیان را تماشا میکرده اند .

تالار کاخ که دارای ۱۸ ستون چوبی است در عهد صفویه از تزیینات طلا کاری و آینه پوشیده شده بوده و دیوارهای تالار نقاشیهائی بس عالی داشته است که اکنون هم با آنکه از زیر کچ خارج شده از قدرت قلم هنرمندان آن عصر حکایت میکند - جهش آب از فواره های حوض وسط تالار که از مس و مرمر ساخته شده در پذیرائیهای عصرانه پادشاهان با دورنمای گنبد مسجد شیخ لطف الله که عصر هنگام تلاؤ مخصوصی در برابر نورخورشید دارد و دستگاه تمام فیروزه ای رنگ مسجد باشکوه شاه عباس و گنبد بزرگ و مناره های مرتفع آن در زیر آسمان نیلگون اصفهان منظره ای بدیع بوجود می آورده است که برای آنهائیکه اصفهان را ندیده اند توصیف آن شاید حمل بر خیالبافی بشود در صورتیکه آنهائیکه اصفهان را دیده اند بخوبی میدانند که این منظره دلکش حقیقت دارد و با آنکه امروز جهش آب از فواره های حوض تالار مشاهده نمیشود و از چوکان بازها هم با آنکه دو دروازه چوکان در شمال و جنوب میدان در جای خود استوار است خبری نیست ولی هنوز منظره گنبد معرق مسجد شیخ لطف الله از روبرو چشم را خیره میکند و مشاهده گنبد و مناره های فیروزه فام مسجد با عظمت شاه در جنوب میدان روح را نوازش میدهد و تماشا کنندۀ ای که این مناظر را از تالار ۱۸ ستون عالی قابو با چشم خود می بیند و نغمه های خوانندگان ایرانی را از بلندگوی رادیوی کافه میدان که در وسط باغچه های پر از گل قرار دارد با گوش خود میشنود یقیناً بیاد داستانهای هزار و یکشب میافتد و آنچه را افسانه می پنداشته بحقیقت درمی یابد .

کاخ عالی قابو دارای هفت طبقه ساختمان است که هر طبقه تزیینات مخصوصی دارد و با آنکه بعد از دوره صفویه به تزیینات آن خرابیها و لطماتی جبران ناپذیر وارد آمده معذک هنوز شاهکارهائی از کچ بری و نقاشی عهد صفویه را ذخیره کرده و هر تماشاچی صاحب دلی را بتحسین و تمجید وامیدارد - اطاقهای متعدد بزرگ و کوچک با مدخلهای

کوتاه و تزیینات رنگی فراوان بر روی دیوارها و طاقها - پله های مارپیچی برای بالارفتن و پائین آمدن - مینیاتورهای کار هنرمند معروف عهد شاه عباس رضای عباسی (۱) که متأسفانه لطامات فراوان دیده اند و نقاشیهای گل و بوته و شاخ و برگ و اشکال وحوش و طيور و کچ بریهای زیبای طبقه ششم عمارت که بشکل انواع جام و صراحی در طاقها و دیوارها تعبیه شده اند از قسمتهای جالب این بنای تاریخی است و از فراز آخرین طبقه آن بهترین منظره شهر باستانی اصفهان پدیدار است . (۲)

دو نکته قابل توجه :

۱- در بین تزیینات نقاشی این کاخ تزیینات اطاق بزرگ طبقه سوم که درهای آن بسوی تالار ۱۸ ستون باز میشود و شاه عباس مهمانهای رسمی را در این اطاق بحضور می پذیرفته است از همه جالبتر است - خوشبختانه نقاشیهای طاق این اطاق که انواع و اقسام طيور را با رنگهای طبیعی آنها نمایش میدهد بصورت اصلی و صفوی آن بدون کمترین مداخله باقیمانده است و از اطاقهای بسیار تماشائی کاخ عالی قابو محسوب میشود .

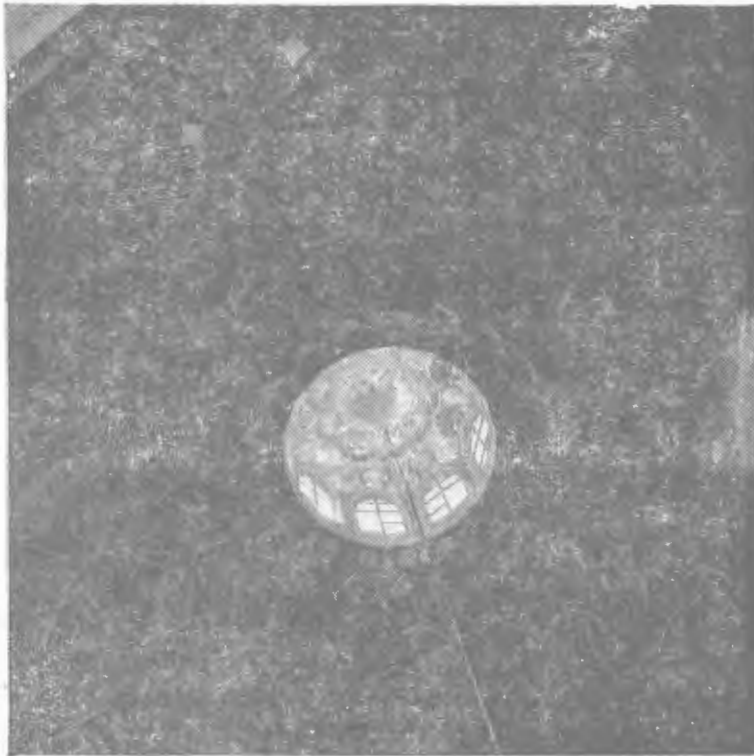
۲- در خصوص اطاقهای طبقه ششم عمارت نیز که بشکل انواع ظروف و صراحی تزیین شده و در نزد مردم بنام اطاق صوت و موسیقی شهرت پیدا کرده باید گفت که اولاً تزیینات مزبور نوعی از کار کچ بری است که بسیار ظریف و عالی میباشد و تهیه آن خیلی مشکل بوده است و ثانیاً ساختن و پرداختن این اشکال کچ بری برای آن نبوده است که در آنها جام و ظروف قرار دهند زیرا نوع این کار که با کچ تعبیه شده بسیار ظریف است و کوچکترین اشاره ای که در اثر برخورد دست یا شیئی دیگری بآنها حاصل شود آنها را در هم میشکند بلکه غیر از نمایش یکی از انواع عالی

(۱) رضای عباسی را نباید با علیرضای عباسی اشتباه کرد - علیرضای عباسی خطاط

مشهور زمان شاه عباس کبیر و رضای عباسی نقاش هنرمند معروف آن دوره است .

(۲) عمارت عالی قابو در حدود ۳۴ متر ارتفاع دارد.

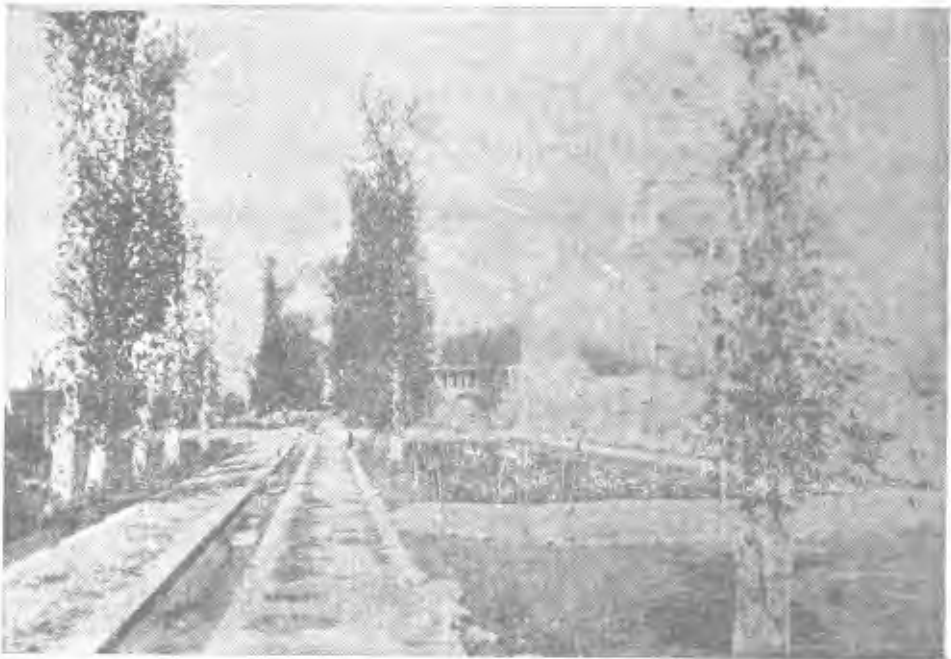
تزئینات کچی غرض عمده در تزئین اطاقهای متعدد این طبقه بنحوی که ذکر شد آن بوده است که در این قسمت از عمارت که طبقه مخصوص پذیرائیهای خاصه و رامشگری بوده است انعکاسات حاصله از نغمه های سازندگان و نوازندگان بوسیله این اشکال مجوف گرفته شده و نغمه ها و صداها طبیعی و بدون انعکاس صوت بگوش برسد .

تزئینات سقف سرسرای عمارت تاریخی هشت بهشت
کاخ اختصاصی شاه سلیمان صفوی

خیابان چهار باغ

خیابان چهار باغ گردشگاه مشجر اصفهان است که بدستور شاه عباس کبیر در سال ۱۰۰۵ هجری (۷ - ۱۵۹۶ میلادی) احداث گردیده - ابتدای خیابان عمارت منهدم شده جهان نما از ابنیه آن پادشاه بوده که در مقابل کاخ فعلی شهرداری قرار داشته است و انتهای آن باغ و قصر هزار جریب در محل فعلی دروازه شیراز بشمار میرفته و پل اللهوردی خان یا ۳۳ چشمه آنرا بدو قسمت میکرده است . از قصر جهان نما تا پل ۳۳ چشمه چهار باغ پائین و از پل مزبور تا قصر هزار جریب چهار باغ بالا نام داشته است - دو قصر مزبور که در دو انتهای خیابان چهار باغ قرار داشته بقدری مرتفع بوده که از بالای هر يك از آنها سردر قصر دیگر دیده میشده است - وجه تسمیه خیابان

منظره قدیمی چهار باغ اصفهان

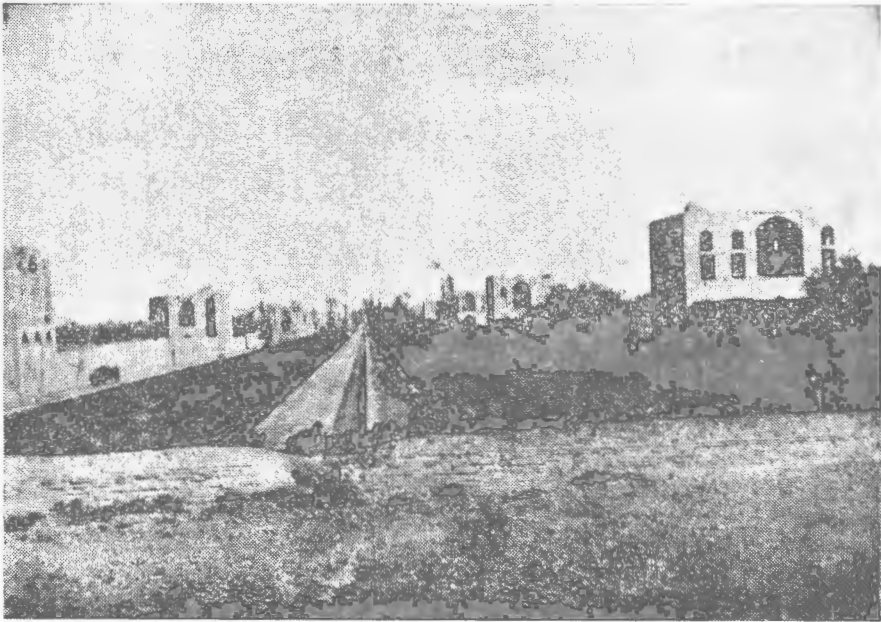
مزبور بنام چهارباغ آن بوده که در هریک از اضلاع شرقی و غربی دو چهارباغ بالا و پائین چهارباغ بزرگ وجود داشته و هر باغ دارای دو عمارت بوده . یک سردر مجلل دو طبقه و مشرف به خیابان در مدخل و یک عمارت کلاه فرنگی بزرگتر در میان باغ - اندازه کلاه فرنگیها در همه باغات یکسان ولی طرز ساختمان و نوع تزیینات آنها متفاوت بوده است .

دیوار باغها نیز مشبك بوده و از خیابان فضای مشجر باغها نمایان بوده و بر صفا و طراوت این گردشگاه میافزوده است - در طول خیابان چهار ردیف درخت چنار سر با آسمان میکشیده و نهري سنگی که کف و لبه های آن با سنگ تراش ساخته شده و طرفین آن از تخته سنگهای بزرگ مفروش بوده است در وسط خیابان جاری میشده و در فواصل معین بحوضهای بزرگی که در اطراف دارای فواره های متعدد بوده میریخته و ایجاد آبشار میکرده و از فواره ها هم آب فواران مییافته است .

دو سواره رو فعلی که اسفالت است محل باغچه های کلهای رنگارنگ بوده و در مسیر چهارباغ پائین از عمارت جهان نما تا پل ۳۳ چشمه هشت حوض بزرگ خیابان مزبور را بهشت قسمت متساوی تقسیم میکرده و آنجا که حوضها واقع میشده اند دیواره های آنها تمام عرض خیابان را میگرفته و راه عبور منحصر بدو پیاده رو طرفین خیابان میکشیده است .

نقشه چهارباغ بالا هم مانند چهارباغ پائین بوده است با این تفاوت که باغهای چهارباغ پائین هریک بمساحت چهل هزار متر مربع و باغات چهارباغ بالا هریک شصت تا هشتاد هزار متر مربع مساحت داشته است .

از پل ۳۳ چشمه تا سردر باغ زرشك که امروز محل کارخانه صنایع پشم است و چنار کهنسال باغ زرشك امروز هم در محل اصلی خود باقی است و خیابان فعلی در این محل شیب زیاد دارد در عهد صفویه بصورت دریاچه ای بوده و آبیکه از هزار جریب بآن میریخته در نزدیک چنار معروف تشکیل آبشاری میداده است - باغ زرشك در حدود

منظره قدیمی چهارباغ بالا از پل ۳۳ چشمه تا قصر هزار جریب

منظره قدیمی سردر باغ زرشک- نمونه ساختمان سردر باغهای دوره صفویه در مسیر خیابان چهارباغ

هشتاد هزار متر مربع مساحت داشته و سردر آن مشتمل بر عمارتی مفصل و مجلل بوده است. ولی منظره امروز خیابان چهارباغ بکلی تغییر یافته است - نهر سنگی وسط پیاده رو را پر کرده و خیابان را تسطیح نموده اند - باغچه های کلکاری طرفین پیاده رو برای سواره رو اختصاص داده شده و اسفالت شده است - مغازه های درجه اول شهر در طرفین پیاده روهای دو جانب خیابان متمرکز شده اند - سینما ها و تئاترها و پاساژها و مهمانخانه های جدید جای سردر باغات سابق را گرفته اند و از آنهمه کلهای فراوان که در وصف آنها گفته اند : دست نگارین چوبکل میرسید - حرف نجین تا سر پل میرسید و از چنارهای تنومند و شاداب آن دیگر خبری نیست و اگر باین ترتیب که هر سال بعثت کهنسالی وعدم مراقبت چنارهای قدیمی یکی پس از دیگری خشک میشود سالیانی معدود بگذرد از صفا و طراوت چهارباغ اثری دیگر باقی نخواهد ماند.

عکس تاریخی عمارت نمکدان از بناهای شاه عباس دوم که در ساحل زاینده رود قرار داشته است و فعلا وجود خارجی ندارد

کاخ تاریخی هشت بهشت

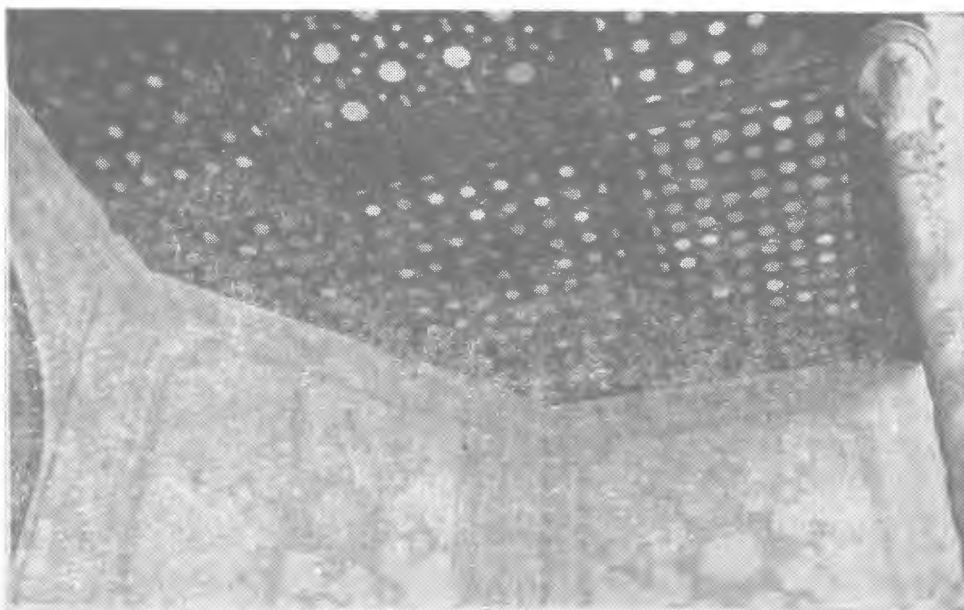
کاخ هشت بهشت که ثبت آثار تاریخی کشور رسیده از بناهای تاریخی معدودی است که در کشور ایران ثبت تاریخی رسیده و دارای مالک خصوصی است. کاخ هشت بهشت و باقیمانده باغ وسیع قدیمی آن امروز در حدود هفت هزار متر مربع مساحت دارد و در خیابان چهارباغ اصفهان روبروی خیابان شیخ بهائی واقع شده.

کاخ مزبور سنگهای ازاره مرمری فراوان و یک طاق مقرنس مذهب عالی درسررای آن و اطاقهای نقاشی شده دارد و پشت بغلهای متعدد آن در اطراف خارجی بنا که کاشیکاری شده است انواع و اقسام وحوش و طیور را با اشکال بسیار متناسب و عالی

نشان میدهد .

عمارت تاریخی هشت بهشت در سال ۱۰۸۰ هجری (۷۰ - ۱۶۶۹ میلادی) در دوره سلطنت شاه سلیمان صفوی بنا شده است و در نوع خود از کاخهای بی نظیر عهد صفویه است .

شاردن فرانسوی (J. CHARDAIN) که در دوره شاه سلیمان مدت زیادی در اصفهان بسر برده است کاخ هشت بهشت را فرح انگیزتر از مجلل ترین کاخهای ممالک اروپائی بشمار آورده و در کتاب سفرنامه خود از آن توصیف نموده است . (۱)

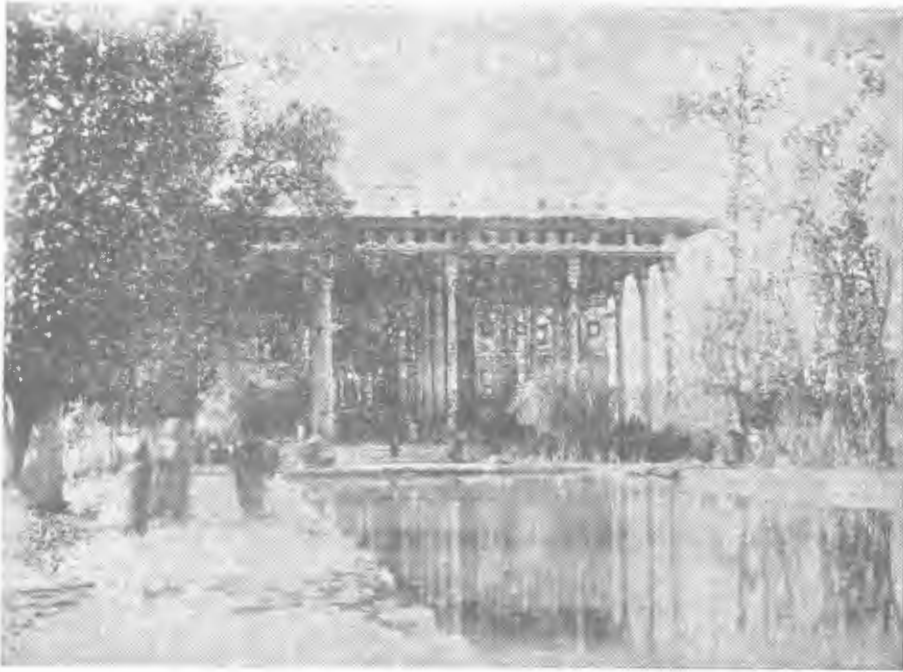
تزئینات آینه کاری سقف ایوان شمالی عمارت تاریخی هشت بهشت

(۱) قسمتی از کتاب **شوالیه شاردن** که مربوط باصفهان است بوسیله همکار دانشمند آقای حسین عریضی از فرانسه بفارسی ترجمه شده و منتشر گردیده است - برای درك عظمت شهر اصفهان در دوره صفویه مطالعه این کتاب را بخوانندگان محترم این راهنما توصیه مینماید .

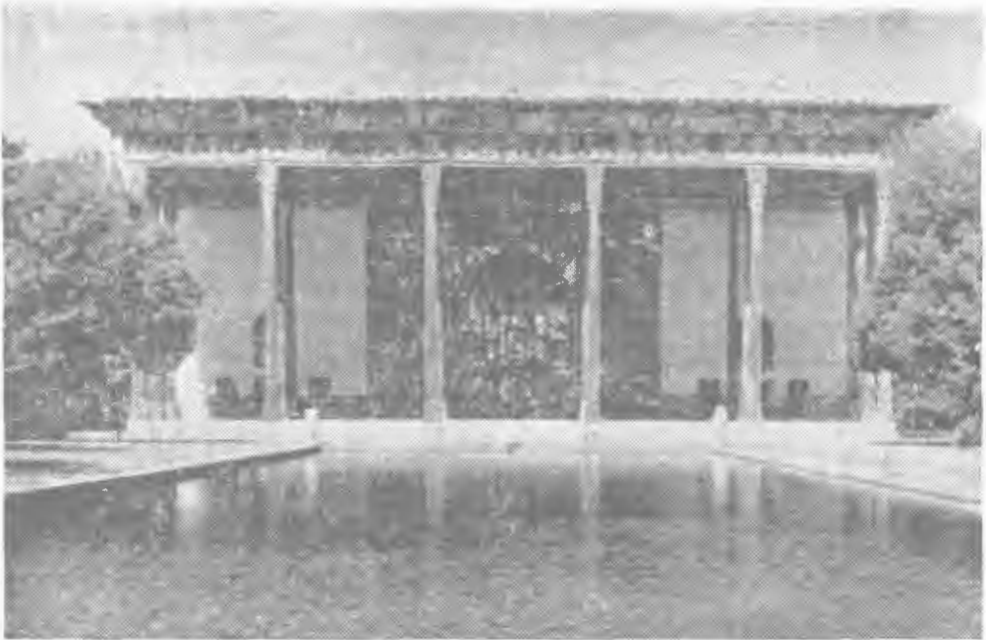
چهلستون

عمارت تاریخی چهلستون که مانند عالی قابو صدمات و لطامات فراوان دیده و تزیینات نقاشی و مینیاتورهای زیبای آن در زیر قشرهایی از کچ از انظار تماشا کنندگان مستور بوده و بوسیله اداره باستانشناسی تدریجاً بیرون آورده شده و بصورتی که بدست آمده است محافظت میشود از بناهای هفتمین پادشاه صفویه شاه عباس دوم است که محل بارعام و کاخ پذیرائیهای رسمی آن پادشاه بوده است - تا سال ۱۳۲۷ خورشیدی (۱۹۴۸ میلادی) چون تاریخ بنا بدست نیامده بود هیچکس نمیتوانست با اطمینان کامل بیان کند که کاخ چهلستون از ابنیه کدامیک از پادشاهان صفوی است و بسیاری از مطلعین گمان میبردند که از بناهای شاه عباس کبیر باشد لکن در سال مزبور در نتیجه کاوشهایی که بعمل آمد در جبهه کاخ اشعاری در دو کنیبه خطی زیبا از زیر کچ بدست آمد که یکی کوتاهتر و بر زمینه صورتی رنگ بنای تالار چهلستون را بشاه عباس دوم نسبت میدهد و سال اتمام آنرا ۱۰۵۷ هجری (۱۶۴۷ میلادی) تعیین میکنند و دیگری که طولانی تر است بر زمینه آبی از تعمیرات زمان شاه سلطان حسین حکایت میکند و نام خطاط آن محمد صالح و تاریخ تعمیرات را که سال ۱۱۱۸ هجری است (۱۷۰۶ میلادی) مشخص مینماید .

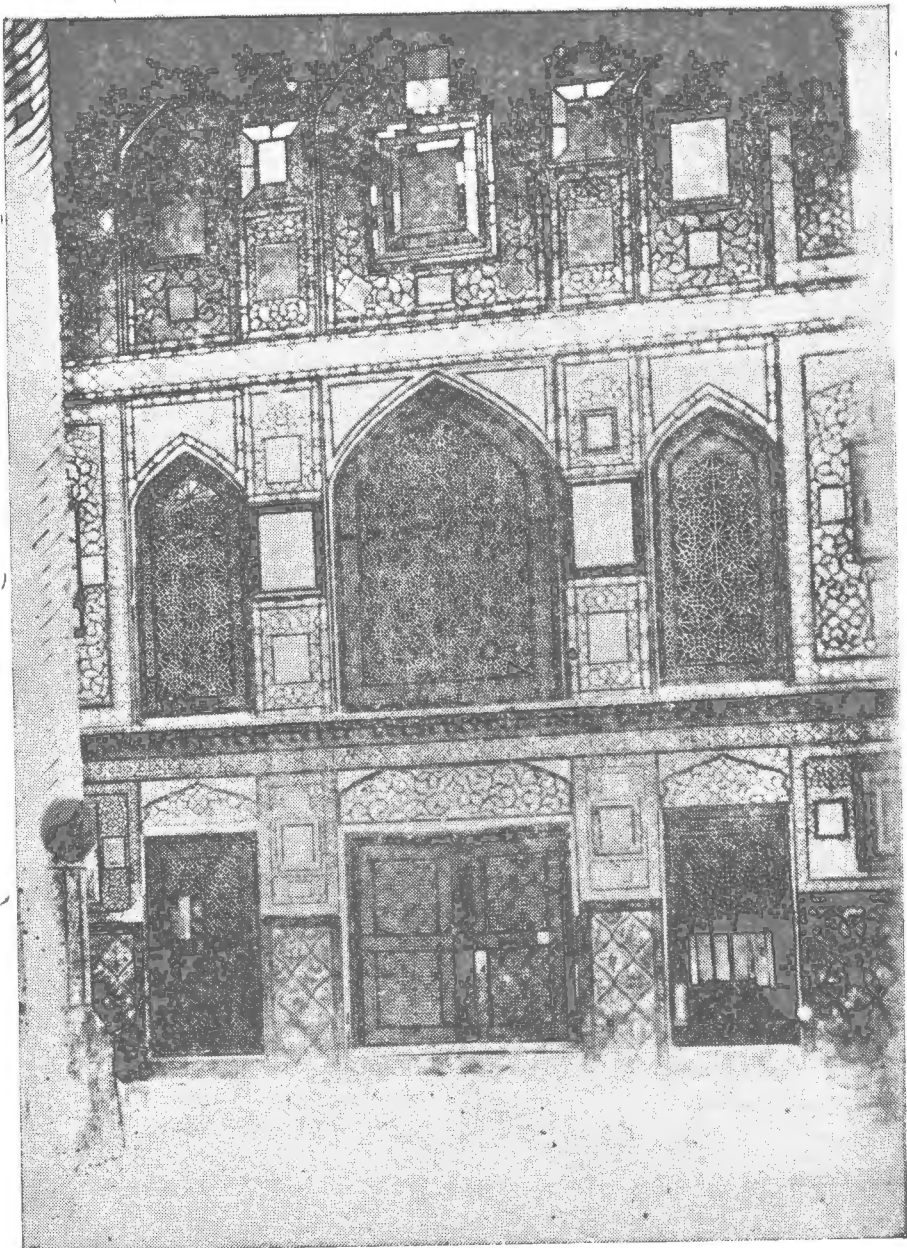
از نتیجه تحقیقات در باره چهلستون چنین مستفاد میشود که باغ وسیع چهلستون را که بمساحت تقریباً ۶۵۰۰۰ متر مربع است شاه عباس کبیر طرح انداخته و در وسط آن عمارتی باطاقهای کوچکی در اطراف آن احداث نموده بوده است سپس شاه عباس دوم عمارت مزبور را توسعه داده و تالار بزرگ و ایوانهایی بر آن افزوده است - اکنون جای تردید نیست که تالار ۱۸ ستون و تالار آینه و تزیینات آینه کاری و مجالس نقاشی سالن پادشاهی که محل امروز موزه است باستانهای دو تابلوی معروف به جنگ چالدران و کرنال که

عمارت چهلستون با تمام تزیینات آن از دوره شاه عباس دوم

منظره عمارت تاریخی چهلستون در حال حاضر

تزینات اصلی دیوارهای تالار چهلستون از دوره شاه عباس دوم
قبل از تغییرات و خرابیهای وارده بآن

یقیناً در دوره های افشاریه یازندیه نقاشی شده است از اقدامات دوره شاه عباس دوم است. وجه تسمیه چهلستون بعثت تعداد ستونهای این کاخ است که در ایران تعدد و کثرت را بیشتر با عدد چهل بیان میکنند (چنانچه در مورد چهلچراغ لازم نیست که حتماً تعداد چراغها چهل عدد تمام باشد و یک جارده شعله ای هم چهلچراغ میگویند) اما تصادفاً چون تعداد ستونهای تالار چهلستون بیست عدد است و انعکاس عمارت و ستونها هم در استخر مقابل آن بخوبی مشهود است جمعی از راه تفسیر گفته اند که این کاخ با انعکاس آن در آب مفهوم چهلستون پیدا میکند.

هر يك از ستونهای بیست گانه تالار از يك تنه درخت چنار تشکیل شده و بر روی آنها قشر نازکی از تخته رنگ شده وجود دارد که سابقاً از آینه و شیشه های رنگی پوشیده شده بوده است - تمام دیوار ها از آینه های قدی و شیشه های رنگی و نقاشیهای زیبا تزیین شده بوده و همه درها و پنجره ها که متأسفانه محض نمونه یکی از آنها هم باقی نمانده است از نوع منبت و خاتم بوده است - استخر مقابل عمارت بطول ۱۱۰ متر و عرض ۱۶ متر اکنون هم طراوت و زیبایی خاصی باین کاخ میدهد و جهش آب در حوض وسط تالار از دهان چهار شیري که در چهار گوشه حوض قرار دارند و فواره های سنگی که نقطه بنقطه در جوی کوچک اطراف عمارت قرار دارند صفای مخصوصی باین عمارت میداده است - در ساعات قبل از ظهر پرده های نفیسی در اطراف تالار بزرگ آویزان میشده است که در چندین جا قرقره های اصلی آنها هنوز باقی است و بالاخره ایجاد سقف عالی نقاشی ایوان ۱۸ ستون و سقف آینه کاری ایوان که دوسقف بی نظیر محسوب میشوند از عجایب کار طاق زدن در معماری ایرانی محسوب میشود (۱) تصور قالیهای

---

(۱) موجب نهایت تأسف است که سقف عالی نقاشی تالار ۱۸ ستون در بارندگیهای مهیب آذر ۱۳۳۳ سخت مورد تهدید واقع شد و آثار خسارات ناشی از آن بارندگیهای عجیب بصورت لکه هایی سقف تالار با شکوه چهلستون را از شکوه اصلی و صفوی آن انداخته است.

کرانه‌های سلطنتی که سالن و اطاقها و تالار بزرگ این کاخ را مفروش می‌کرده است و سایر اشیاء و نفایسی را که زینت فزای این عمارت می‌شده‌اند نیز بخوانند کان‌وا گذار می‌کنیم. موضوع مجالس نقاشی سالن بزرگ در ضلع غربی آن و مقابل در ورودی بترتیب از

(۱) با احتمال قوی این تابلو و سایر نقاشیهای عالی اطاق گنجینه چهلستون (گنجینه نامی است که نگارنده برای اطلاق منوچهر را انتخاب کرده است) بقلم هنرمند مشهور زمان شاه عباس کیرو رضای عباسی است

میناتور شاه عباس کبیر با تاج مخصوص از اطاق گنجینه چهلستون (۱)

راست بچپ عبارتست از : مجلس بزم و پذیرائی شاه عباس کبیر از ولی محمد خان پادشاه ترکستان - جنگ شاه اسمعیل اول با عثمانیها در چالدران - مجلس پذیرائی شاه طهماسب اول جد شاه عباس کبیر از همایون پادشاه هندوستان .

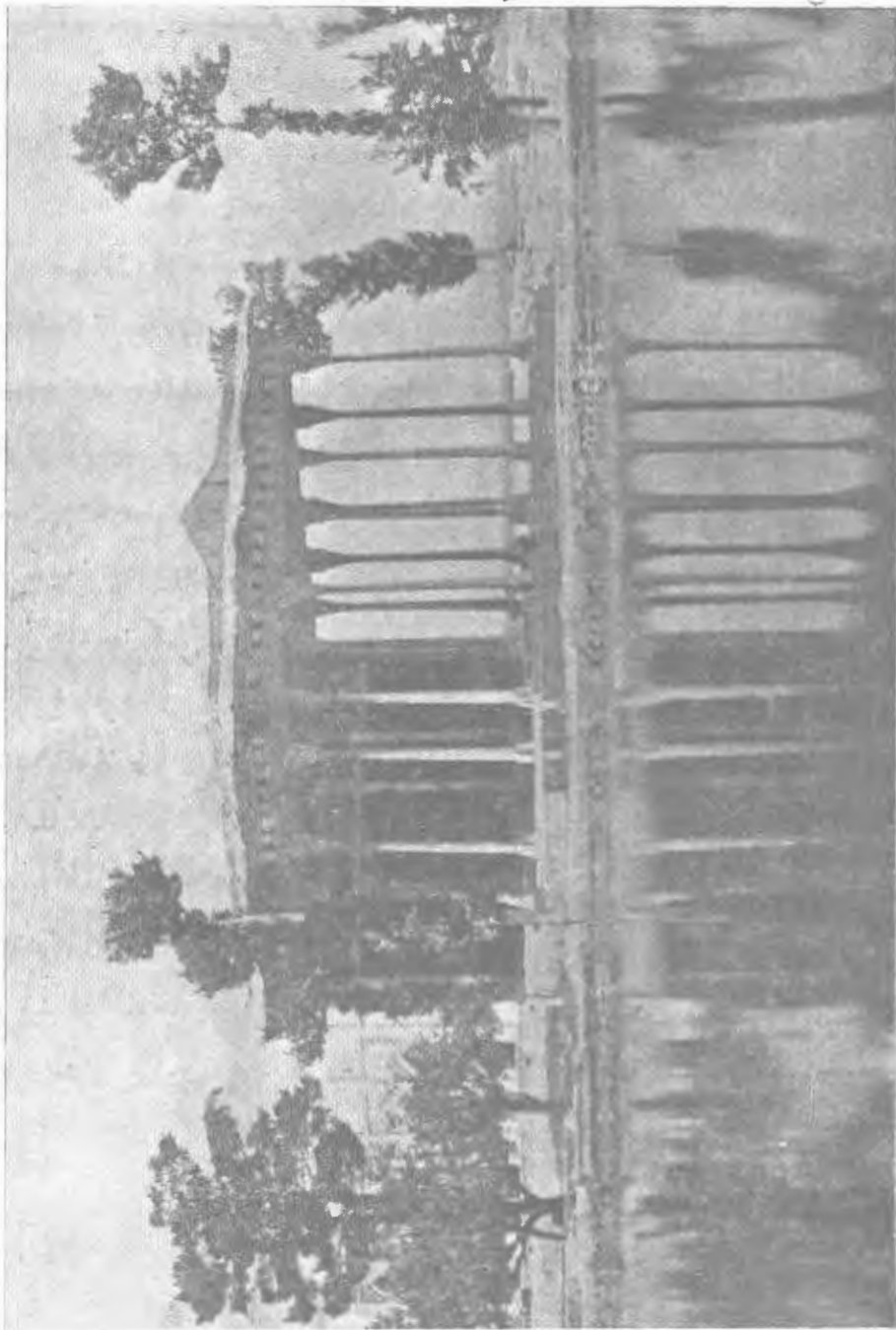
و در جهت مقابل این نقاشیها در ضلع شرقی سالن موزه از راست بچپ ترتیب : منظره یکی از جنگهای شاه عباس کبیر با ازبکان (۱) جنگ نادر شاه افشار با هندوها در کرنا (از الحاقات بعد از دوره صفویه) - مجلس پذیرائی شاه عباس دوم از ندر محمد خان پادشاه ترکستان (این تابلو روبروی تابلوی شاه عباس کبیر قرار دارد) .

در دو ایوان طرفین سالن مزبور تصاویری نیز از سفراء و اروپائیان مشهوری که در آنعهد در پایتخت ایران بسر میبرده اند و فعلا شناخته نمیشوند جلب توجه مینمایند . در طرف جنوبی تالار آینه سالن دیگری است که در اطراف آن چندین تابلوی مینیاتور جلب توجه میکنند و یکی از دیدنیهای جالب آن پنجره عالی کچ بری است که شاهکار این صنعت بشمار میرود - پنجره مزبور ابتدا بتمامی از کچ ریخته شده و سپس از قسمت پشت خلل و فرج آن با شیشه های رنگی تزیین گردیده و باین نتیجه ترکیبی عالی و بی نظیر بوجود آمده است - این پنجره از بنای تاریخی دیگری بنام درب امام که در سال ۸۵۷ هجری (۱۴۵۳ میلادی) بنا شده برای محافظت و مراقبت بیشتر دزنگاهداری آن بعمارت چهلستون انتقال داده شده و در محل فعلی نصب گردیده است - قرینه اطاق مزبور در سمت شمال تالار آینه اطاق دیگری است که آنهم دارای تابلوهای زیبایی است و تزیینات طلاکاری سقف آن بصورت اصلی از زیر کچ خارج شده است .

چهار قطعه پایه ستونهای که بصورت مجسمه های شیر و انسان در چهار گوشه استخر قرار دارند و دو تخته سنگ حجاری شده بشکل چهارشیر که در دو باغچه طرفین

---

(۱) چون موضوع تابلوهای نقاشی نوشته نشده بعید نیست که این تابلومعرف جنگ شاه اسماعیل اول با شیک خان ازبک باشد .

عکس تاریخی عمارت آینه خانه از بناهای شاه عباس دوم که عمارتی شبیه بچهلستون بوده و در کنار زاینده رود در محل فعلی کارخانه وطن قرار داشته است

خیابان ورودی این عمارت قرار دارند متعلق باین کاخ نیست و تنها آثار برجای مانده يك قصر صفویه بنام سرپوشیده و قصر دیگری بنام آینه‌خانه است که فعلاً وجود خارجی ندارند.

روی دیوارهای جنوبی باغ چهلستون سردر کاشیکاری مسجد قطبیه از عهد شاه طهماسب اول که در مسیر خیابان واقع میشده و عیناً باغ چهلستون انتقال داده شده و قطعات کاشیکاری دیگری از چند بنای دیگر (مسجد آغاسی - مسجد خواجه علم - مسجد درب جو باره - پیر بکران) قرار دارند و سردر کاشیکاری دیگری که در ضلع غربی باغ جلب توجه مینماید تزیینات بنای تاریخی دیگری بنام در بکوشک مورخ بسال ۹۰۲ هجری (۱۴۹۶ میلادی) از عهد رستم آق قویونلو است که بمنظور محافظت عیناً باغ چهلستون انتقال داده شده است.

جهت مزید اطلاع مشاهده کنندگان عمارت چهلستون و خوانندگان این راهنما توضیح داده میشود که تعمیرات ابنیه تاریخی اصفهان از سال ۱۳۳۴ خورشیدی (۱۹۵۵- ۱۹۵۶ میلادی) بیش از پیش مورد توجه دولت قرار گرفت - در چهلستون هم پشت بامهای عمارت بوجه شایسته تعمیر شد و طره‌های پوشیده اطراف کاخ تعویض گردید - تعمیر نقاشیهای طاقهای سالن موزه بسبك اصلی صفوی آن شروع گردید و سه اطاق نقاشی از زیر کچ خارج شد که در یکی از آنها يك مجلس بزرگ شاهانه با ۱۲ تصوین و مینیاتور شاه عباس کبیر با تاج مخصوص و تصاویر و مینیاتور ها و نقاشیهای کل و بوته طلایی دیگری ظاهر گردید.

مدرسه پادشاهی چهارباغ

مدرسه چهارباغ که آنرا مدرسه مادرشاه نیز مینامند آخرین بنای تاریخی عهد صفویه است که برای تدریس و تعلیم طلاب علوم دینی در دوره آخرین پادشاه صفویه شاه سلطانحسین در سالهای ۱۱۱۸ تا ۱۱۲۶ هجری (۱۷۰۶ تا ۱۷۱۴ میلادی) ساخته شده و درختهای چنار کهنسال و نهر آبی که در آن جریان دارد بر زیبایی تزیینات نفیس کاشیکاری آن افزوده و بنای مزبور را بسیار فرح بخش و روحنواز نموده است - امتیاز بنای

کنبد و مناره های مدرسه چهارباغ بنای تاریخی دوره شاه سلطانحسین صفوی (۱)

---

(۱) کنبد این مدرسه در حدود ۳۴ متر و مناره های آن ۳۲ متر ارتفاع دارند

مزبور نسبت بسایر ابنیه دوره صفویه آنستکه در این بنا غیر از عظمت جنبه ساختمانی و معماری آن انواع مختلف کاشیکاری را میتوان مشاهده نمود و در حقیقت مجموعه نمونه های مختلف کاشیکاری در ایران است - شاه سلطانه حسین که بمباحثه علوم دینی و معاشرت با علماء و فقهاء علاقه بسیار داشته است در این مدرسه حجره مخصوصی داشته که بنام او باقی است و اولین حجره ضلع شمالی مدرسه از طرف مغرب است و وجه امتیاز این حجره نسبت بسایر حجرات مدرسه که بالغ بر ۱۴۰ حجره است تزیینات طلاکاری آنست. نکات قابل توجه در این بنا عبارتست از:

- ۱- سردر نفیس معرق و تزیینات دو جانب آن در طول قسمتی از خیابان چهارباغ.
- ۲- قطعه معرق کاشیکاری نفیس بشکل طاووس در بالای کتیبه خط در ورودی.
- ۳- انواع کاشیکاری از نوع گره در مدخل مدرسه و کاشیهای گره و معقلی (۱) در اطراف صحن مدرسه.
- ۴- در نقره پوش و طلاکاری شده مدرسه.
- ۵- درختهای چنار که نسل همزمان ساختمان مدرسه در داخل و خارج آن.
- ۶- نقوش بسیار عالی داخل و خارج گنبد که ساختمان آن مانند گنبد مسجد شاه دو پوش است ولی کوچکتر از آنست (۲)
- ۷- منبر یکپارچه مرمری زیر گنبد و محراب نفیس کاشیکاری آن.
- ۸- تزیینات مدخل دیگر مدرسه که در وسط ضلع شمالی واقع شده و بازارچه شاهی یا بازارچه بلند منتهی میشود.

- (۱) گره و معقلی و اسامی مانند اینها اصطلاحات کاشیکارها است.
- (۲) ارتفاع گنبد خارجی مدرسه چهارباغ از ارتفاع گنبد داخلی مسجد شاه يك الى دو متر کوتاهتر است و تحت الشعاع عظمت مسجد شاه واقع میشود ولی از لحاظ زیبایی نقوش تزیینات داخل این گنبد بعد از مسجد شیخ لطف الله که درجه اول است در درجه دوم محسوب میشود.

- ۹- هم آهنکی رنگها و نقشا و ذوق و ظرافت خاصی که در انتخاب محل و ساختمان و تزئین این بنا بکاررفته است .
- ۱۰- از مضافات این مدرسه در جانب شرقی کاروانسرای تاریخی مادرشاه و در جانب شمالی آن بازارچه شاهی نیز دو بنای بسیار تماشائی میباشند .

محراب نفیس کاشیکاری و منبر یکپارچه مرمری مدرسه چهارباغ

پل‌های تاریخی

۱ - پل شهرستان :

پل قدیمی شهرستان بنای قابل ملاحظه ای از سنگ و آجر است که سال تاریخ ساختمان آن معلوم نیست ولی بنظر میرسد که از آثار دوره سلاطین آل بویه یا پادشاهان سلجوقی باشد - دهکده شهرستان در سمت شمال این پل قرار دارد و دارای دوائر تاریخی است : اول مسجد ویرانه ای که سردر آن دارای کتیبه زیبایی بخط ثلث از زمان شاه صفی است و سال اتمام بنا را که سال ۱۰۴۲ هجری (۱۶۳۲ میلادی) است دربردارد - دیگر بقعه معروف به شاهزاده حسین که بسیاری از محققین آنرا آرامگاه الراشد بالله خلیفه عباسی میدانند . (شکل صفحه ۲۲) دور گنبد مزبور در داخل کتیبه زیبایی بخط کوفی وجود دارد که سابقاً آنرا ازروی بی اطلاعی بارنگ آبی تندی رنگ آمیزی نموده اند .

مناره بسیار زیبایی هم بنام مناره شهرستان در نزدیک پل مزبور وجود داشته است که امروز وجود خارجی ندارد .

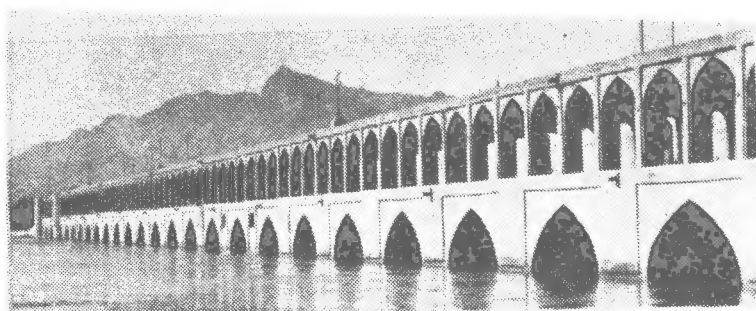

پل شهرستان قدیمی ترین پل رود خانه زاینده رود

۲- پل اللهوردی خان :

در سال ۱۰۰۸ هجری (۱۵۹۹ میلادی) شاه عباس کبیر دستور داد نقشه ساختمان پل ۳۳ چشمه را بر روی زاینده رود کشیدند و در سال ۱۰۱۱ هجری (۱۶۰۲ م) سردار معروف خود اللهوردی خان را مأمور اتمام ساختمان پل نمود باینجهت پل مزبور را بنام پل اللهوردی خان نیز مینامند .

طول پل ۳۳ چشمه ۳۰۰ متر و عرض آن ۱۴ متر است و طول شیب آن بسمت جنوب از روی پل تا ابتدای سد سنگی اطراف رود خانه ۶۰ متر است - پل ۳۳ چشمه را پل چهارباغ نیز مینامند .

پل اللهوردی خان یا پل ۳۳ چشمه از دوره شاه عباس کبیر

۳- پل جویی :

پل جویی که ما بین پل ۳۳ چشمه و پل خواجو قرار دارد و از بناهای شاه عباس دوم است بطول ۱۴۷۵ متر و عرض ۴ متر با ۲۱ چشمه در سال ۱۰۶۵ هجری (۱۶۵۴-۵ میلادی) بنا شده است - وجه تسمیه این پل به جویی آنستکه جوی آبی بطول درازای پل و عرض تقریباً یکمتر که عرض دهانه آن نیم متر و عمق آن نیز در همین حدود یا کمتر بوده است روی پل مزبور تعبیه کرده بوده اند و این جوی واسطه رسانیدن آب بیاضات سلطنتی طرفین زاینده رود بوده است - در موقع اسفالت کردن پل مزبور جوی سنگی فوق الذکر را پر نموده اند و عجلاله روی پل جویی مسطح است .

منظره تاریخی عمارت آینه خانه از بناهای شاه عباس دوم که در ساحل جنوبی
زاینده رود قرار داشته است پل جویی نیز در این عکس پدیدار است

۴ - پل خواجو :

این پل که در سر راه قدیم اصفهان بشیراز ساخته شده بنام حسن آباد و پل
بابارکن الدین نیز خوانده شده است - احتمال میدهند که شالوده آن در زمان حسن
بیك ترکمان یا حسن پاشا نامی از امرای تیموری احداث شده باشد ساختمان پل امروزی
خواجو که بواسطه مجاورتش بامحله خواجوباین نام معروف شده است ازدوره شاه عباس
دوم است .

پل خواجو که با سنگ و آجر بنا شده و ۲۳ چشمه دارد در سال ۱۰۶۸ هجری
(۱۶۵۷ میلادی) ساخته شده - طول پل ۱۳۲٫۵ متر و عرض آن ۱۲ متر است و در
این حال بمنزله بند و سد نیز محسوب میشود و از لحاظ معماری بسیار قابل توجه است

پل بسیار زیبای خواجو از بناهای شاه عباس دوم

با بستن دهانه های پل و با اصطلاح نخته بند کردن آن آب رود خانه بمقدار زیاد در قسمت غربی پل انباشته شده و دریاچه کوچکی بوجود می آید - صاحب تذکره نصر آبادی در تاریخ و وصف این پل گفته است :

دارای جهان پناه عباس دریاچه و سد و پل بنا کرد

قسمت پائین پل خواجو برای پیاده رو اختصاص دارد و یکی از مصفا ترین نقاط اصفهان برای گردش است - امتیاز پل خواجو بر سایر پل های زاینده رود اصفهان آنستکه غیر از اختلاف جنبه معماری جنبه عالی تزییناتی دارد و پشت بغلهای (۱) چشمه های پائین و غرفه های بالا و بنای دو بیکلری یکی روی پل و نمای غرفه های طرفین روی پل با کاشیهای الوان مختلف تزیین شده و داخل بیکلری یکی های روی پل نیز نقاشی شده است.

(۱) پشت بغل و لچکی اصطلاح بناها و کاشیکاراها است و مقصود طرفین فوقانی هلال

طاقنماها و ایوانها است .

بنای مشهور منارجنبان اصفهان

.....

تنها تاریخی که در این بنا وجود دارد تاریخ سنگ قبری است که در انتهای ایوان منارجنبان واقع شده - بموجب این تاریخ که سال ۷۱۶ هجری (۱۷-۱۳۱۶ میلادی) است عموعبدالله سقا که از مردان متقی وزهاد اول قرن هشتم هجری بوده است در این مکان مدفون شده سپس بر روی قبر او آرامگاهی بنا کرده اند که ایوان فعلی منارجنبان است - سبک ساختمان این ایوان که تزیینات کاشیکاری نیز دارد سبک بناهای قرن هشتم هجری (سبک مغولی) است کاشیهای لاجوردی رنگ بشکل ستاره چهار پر در فواصل اشکال دیگری که بشکل کثیرالاضلاع و برنگ فیروزه ایست دو لنگه طاق و دور ایوان را زینت میدهند.

• درست معلوم نیست ساختمان مناره های طرفین ایوان در چه زمانی صورت گرفته

است ولی با احتمال میتوان گفت که مناره ها در اواخر عهد صفویه و شاید هم دیرتر باین بنا افزوده شده اند و مسلم است ساختمان مناره ها از ساختمان اصلی بنا جداست - اینك نكاتی چند راجع باین بنای مشهور :

۱ - امروز وقتی یکی از مناره ها را حرکت میدهند . حرکت در آن مناره بخصوص کاملاً محسوس است و در صورتیکه در جهت مناره دیگر آنرا بحرکت آورند حرکت در مناره دوم هم مشهود میشود اما اگر در خلاف جهت مناره دوم بحرکت درآید حرکت در مناره دوم بخوبی محسوس نمیشود نتیجه ای که گرفته میشود آنستکه هنگامی که مناره بسوی مناره دیگر بحرکت درمیآید حرکت بطور وضوح از یکی بدیگری منتقل میگردد .

۲ - در اثر حرکت دادن مناره ها خرابیهائی بآنها وارد میآید که اگر همه ساله تعمیر و ترمیم نگردند خراب خواهند شد و طی بیست سال اخیر دو مرتبه مناره های مزبور خراب شده و تجدید ساختمان شده است یعنی از روی پایه مناره ها مجدداً بصورت اول ساخته شده و بدفعات تعمیر و ترمیم گردیده اند .

۳ - در نظر استادان فن حرکت مناره ها خیلی عجیب نیست و آنها معتقدند که این کیفیت در تمام مناره ها موجود است با این وجه اختصاص که در این بنا چون مناره ها سبکتر و باریکتر هستند حرکت آنها محسوس تر است .

۴ - در اشترجان که دهکده ای تقریباً در فاصله ۳۶ تا ۴۰ کیلومتری اصفهان است مسجد باشکوهی وجود دارد که سبك ساختمان آن مغولی است و در آخر سلطنت اولجایتو و یکسال قبل از ساختمان منار جنبان بنای آن یا تمام رسیده و مناره های این بنا نیز متحرکند - در این بنا مناره ها تقریباً دو سوم از ارتفاع خود را بمرور زمان در اثر خرابی از دست داده اند و باقیمانده آنها در طرفین سردر باشکوهی که ارتفاع آن ۱۲ متر است قرار دارند .

۵ - کلافهای چوبی که در قسمتهای بالا و پائین هر يك از دو مناره جنبان در دوره تجدید

ساختمان آنها بکار رفته است نیز عامل مؤثری در تسهیل حرکت مناره ها بشمار میرود ولی وجود این کلافهای چوبی و انقباض و انبساط آنها تحت شرایط مختلف جوی از طرف دیگر خود موجب خرابی تدریجی مناره ها و ایجاد شکافهایی در آنها میگردد که همه ساله باید تعمیر و ترمیم شود.

در خاتمه برای آنکه از نظر معماری کسانی بخواهند درباره این بنا مطالعه بیشتری بنمایند مشخصات بنا را بشرح زیر بدست میدهد:

ارتفاع ایوان از سطح زمین ۱۰ متر .

ارتفاع مناره ها از پشت بام ایوان ۷ متر و از سطح زمین ۱۷ متر

فاصله دو مناره در روی پشت بام ۱۰٫۹ متر و در سطح زمین ۱۳ متر و محیط هریک

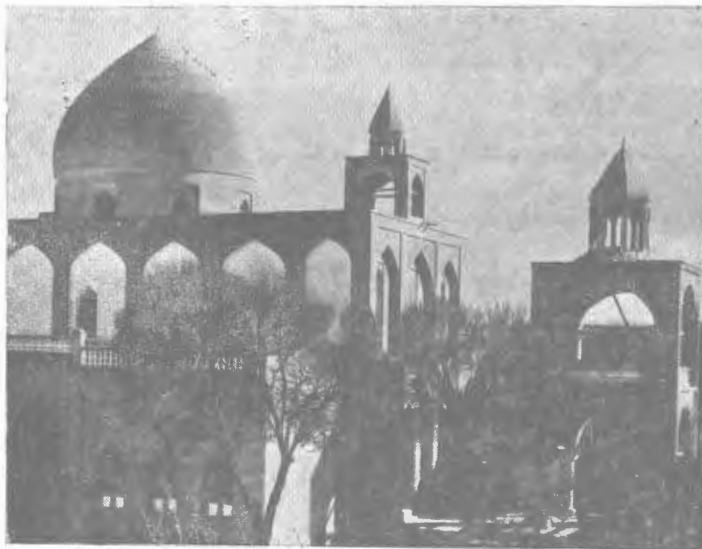
از مناره ها ۳۰٫۴ متر است .

منظره نمای خارجی ضلع جنوبی عمارت تاریخی هشت بهشت

کلیسای جلفا

قصبه جلفا در ساحل جنوبی رود خانه زاینده رود و در جانب شرقی خیابان چهار باغ بالا بوسیله شاه عباس کبیر برای سکونت آرامنه‌ای که از شمال آذربایجان باین ناحیه انتقال داده شده اند احداث شده است - شاردن که در زمان جانشینان شاه عباس این محل را دیده است طول و عرض آنرا يك فرسخ ذکر کرده و نوشته است که شاید بزرگترین قصبات دنیا باشد .

منظره کلیسای تاریخی وانك از بناهای دوره شاه عباس اول و شاه عباس دوم
در جلفای اصفهان

جلفا در قرن یازدهم هجری (قرن هفدهم میلادی) بدو بخش کهنه و نو تقسیم میشده - قسمت قدیم را شاه عباس کبیر و قسمت جدید را شاه عباس دوم ساخته بوده است - آرامنه در آتزمان مردمی توانگر و بازرگان بوده اند و مخصوصاً شاه عباس کبیر

و شاه صفی عنایت خاصی بآنها داشته اند - سکنه امروزی جلفا بسیار تقلیل یافته و تعداد آنها فعلاً در حدود پنجهزار نفر است (۱) سابقاً ناحیه ارمنی نشین جلفا قسمت مجزائی از شهر اصفهان محسوب میشده و مسلمانها کمتر در آنجا اقامت میکردند ولی فعلاً جزئی از شهر بشمار میرود و بسیاری از افراد مسلمان هم در آنجا خانه و زندگی دارند معذلک هنوز نافوسها از لحاظ سکونت آرامنه حالت خاصی باین منطقه میدهد و گنبد های آجر نمای کلیساها که بمرو زمان رنگ دلپذیر تاریخی بخود گرفته اند و علامت صلیب تارك آنها در دامنه کوه صفه در برابر گنبد ها و مناره های فیروزه فام مساجد ساحل شمال رود خانه که کویهای بزرگ طلائی بر تارك آنها و در زیر آسمان نیلگون اصفهان میدرخشند معرف مسکن جماعتی از افراد تابع مملکت ایران است که پیرو دیانت مسیح میباشند .

در پرتو آرامش و فراغت خاطری که در سلطنت پادشاهان صفوی نصیب آرامنه جلفا گردید کلیساهای متعددی بنام شد که مشهورترین آنها کلیسای بیتلحم است که در آخر سلطنت شاه عباس کبیر ساخته شده و کلیسای مریم در میدان جلفا و از همه مهمتر و معروفتر کلیسای وانك است که در زمان شاه عباس دوم باتمام رسیده (۱۶۰۶-۱۶۵۴ میلادی) . کلیسای تاریخی نفیس وانك دارای نقاشیهای بسیار جالبی است که نفوذ صنعت نقاشی ایتالیا در داستانهای زندگانی مسیح آن مشهود است معماری ساختمان کلیسا و سایر تزیینات طلاکاری آن نمونه ای بسیار عالی از ذوق و قریحه استادان هنرمند ایرانی است که خوشبختانه تمامی آنها از گزند حوادث مصون مانده و بحقیقت باید گفت که آرامنه هم در حفظ و حراست آنها لیاقت شایانی بخرج داده اند - ازاره های کلیسای وانك دارای کاشیکاریهای نفیسی از عهد شاه سلطان حسین صفوی است - موزه کلیسای

---

(۱) جمعیت تمام شهر اصفهان طبق سرشماری سال ۱۳۳۵ شمسی ۲۵۴۸۷۶ نفر و با حومه آن ۶۲۱۰۶۱ نفر بوده است .

وانك بسیار جالب و دارای اشیاء و تابلوهای تاریخی و تماشائی است و مخصوصاً مجموعه فرامین سلاطین ایران که در طی پنج قرن اخیر بنام آرامنه صادر شده از امتیازات موزه جلفا بشمار میرود .

در جنوب منطقه جلفا در دامنه کوه صفه قبرستان تاریخی آرامنه و مسافتی دورتر در مغرب آن و در شمال جاده دستگرد ویرانه های قصر فرح آباد از بنا های عهد شاه سلطان حسین واقع شده که سرنوشت مهمترین سلسله های ایرانی بعد از اسلام ایران در آنجا معلوم گردیده و آفتاب عظمت صفویان که بر فراز عمارت عالی قاپو باوج ارتفاع خود رسیده بوده است در این کاخ دور افتاده جنوب غربی اصفهان افول کرده است .

چاپخانه امامی - اصفهان

فهرست آثار و ابنیه مهم تاریخی موجود اصفهان بترتیب زمان ساختمان آنها

شماره	نام بنای تاریخی	سال هجری	سال میلادی	بانی ساختمان	محل بنای تاریخی	ملاحظات
۱	آتشگاه	-	-	-	آتشگاه	۶ کیلومتری مغرب اصفهان
۲	سردر مسجد جامع جورجیر	اوایل قرن چهارم	اوایل قرن دهم	از دوره دیالمه بوسبله	جنب مسجد حکیم	انتهای بازار در نگرزها
				صاحب اسماعیل بن عباد		
۳	مناره مسجد پامناز	۴۶۱	۱۰۶۸	بنای دوره سلجوقی	زواره	۱۹۲ کیلومتری اصفهان
۴	گنبد جنوبی مسجد جامع	۴۸۵-۴۶۵	۱۰۷۲-۱۰۹۲	خواجه نظام الملک وزیر ملکشاه سلجوقی	خیابان هاتف	
۵	گنبد خاکی	۴۸۱	۱۰۸۸	تاج الملک وزیر ملکشاه سلجوقی	خیابان هاتف	
۶	مناره مسجد برسیان	۴۹۱	۱۰۹۷	بنای سلجوقی از زمان برکیارق	بر آن	۳۵ متر ارتفاع دارد (خارج شهر)
۷	مناره چهل دختران	۵۰۱	۱۱۰۷	ابی الفتح بن محمد بن عبد الواحد	آخر محله جوباره	۲۹ متر ارتفاع دارد
۸	مناره غار (گار)	۵۱۵	۱۱۲۱	القسم بن احمد بن ابی القسم	بر آن	(خارج شهر) ۲۱ متر ارتفاع دارد
۹	مناره مسجد سین	۵۲۶	۱۱۳۱	ابو اسمعیل محمد بن الحسین بن علی بن زکریا	سین	۲۴ کیلومتری اصفهان
۱۰	مسجد جامع زواره	۵۳۰	۱۱۳۵	بنای دوره سلجوقی	زواره	۱۹۲ کیلومتری اصفهان
۱۱	مناره مسجد امام حسن	۵۵۰	۱۱۵۰	« «	اردستان	۱۸۰ کیلومتری اصفهان
۱۲	مسجد جامع اردستان	۵۵۳	۱۱۵۸	ابوطاهر الحسین بن علی بن احمد	« «	« «
۱۳	بقعه شیخ شهاب الدین	-	-	بنای دوره سلجوقی	« «	« «
۱۴	مناره مسجد علی			« «	خیابان هاتف	قرن ششم هجری (۱۲ میلادی)
۱۵	مناره ساربان			« «	جوباره	۴۴ متر ارتفاع دارد
۱۶	مناره مسجد شعیا			« «	امامزاده اسماعیل	خیابان هاتف اصفهان
۱۷	مناره گلدهسته			« «	دردشت	از محلات اصفهان
۱۸	مناره زیار			« «	زیار	(خارج شهر)
۱۹	مناره راهروان			« «	راهروان	۷ کیلومتری شهر اصفهان
۲۰	امامزاده شاه حسین			« «	شهرستان (مقبره منسوب به الراشد بالله خلیفه عباسی)	
۲۱	مناره گز			« «	گز	۱۸ کیلومتری اصفهان
۲۲	مسجد جامع گز			« «	گز	« «
۲۳	امامزاده احمد	۵۶۳	۱۱۶۷	دوره دوم عهد سلجوقی دروازه حسن آباد	از دوره صفویه نیز آثاری دارد	
۲۴	مقبره ملکشاه و خواجه نظام الملک			« «	دارالبطیخ	محله احمد آباد
۲۵	پیربکران	۷۰۳-۷۱۲	۱۳۰۳-۱۳۱۲	دوره اولجایتوایلخان مغول	پیربکران	۳۰ کیلومتری اصفهان
۲۶	مسجد جامع اشترجان	۷۱۵	۱۳۱۵	سال آخر سلطنت اولجایتو	اشترجان	بفاصله ۳۶ تا ۴۰ کیلومتری اصفهان
۲۷	منار جنبان	۷۱۶	۱۳۱۶	سال مرگ اولجایتو و سلطنت کارلادان	کارلادان	۵ کیلومتری اصفهان
				ابوسعید بهادرخان		
۲۸	گنبد دشتی			بنای سبک مغولی	دشتی	۱۸ کیلومتری اصفهان
۲۹	مناره باغ قوشخانه			« «	جوباره	
۳۰	دو مناره دارالضیافه			« «	«	
۳۱	مسجد جامع کاج			« «	کاج	۱۸ کیلومتری اصفهان
۳۲	امامزاده جعفر	۷۲۴	نیمه اول قرن ۱۴	بنای دوره آل مظفر	خیابان هاتف	
۳۳	مدرسه امامیه	۷۲۵	۱۳۲۵	ابوالحسن طالوت الدامغانی	«	از دوره آل مظفر
۳۴	مقبره بابا قاسم	۷۴۱	۱۳۴۰	ابوالحسن طالوت الدامغانی	«	« «
۳۵	مناره های دردشت و گنبد سلطان بخت آغا	۷۵۳	۱۳۵۲	بنای سبک مغولی	دردشت	« «
۳۶	مدرسه عمر بن عبدالعزیز	۷۶۸-۷۷۸	۱۳۶۶-۱۳۷۶	قطب الدین محمود شاه آل مظفر	مسجد جامع اصفهان	
۳۷	بیت الشتاء مسجد جامع اصفهان	۸۵۱	۱۴۴۷	سلطان محمد بابا سقز بن شاه رخ	« «	
۳۸	خانقاه نصر آباد	۸۵۵	۱۴۵۱	صدرالدین علی الطیب	نصر آباد	۴ کیلومتری اصفهان
۳۹	تالار تیموری			بنای سبک تیموری با اضافات دوره صفویه	باشگاه افسران اصفهان	
۴۰	درب امام	۸۵۷	۱۴۵۳	جلال الدین صفرشاه	سنبلستان	از زمان جهانشاه قراقویونلو
۴۱	سردر بقعه شیخ ابو مسعود	۸۹۵	۱۴۸۹	محمد بن جلال الدین عربشاه	کوچه قبله دعا	از دوره سلطان یعقوب آق قویونلو
۴۲	بقعه شهشهان			از دوره ترکمانان	شهشهان	
۴۳	زاویه دربکوشک	۹۰۲	۱۴۹۶	زمان رستم بیگ آق قویونلو	دربکوشک	بیابان چهلستون انتقال داده شده

شماره	نام بنای تاریخی	سال هجری	سال میلادی	بانی ساختمان	محل بنای تاریخی	ملاحظات
۴۴	هارون ولایت	۹۱۸	۱۵۱۲	زمان شاه اسماعیل اول	خیابان هاتف	
۴۵	مسجد علی	۹۲۹	۱۵۲۲	دوره شاه اسماعیل اول بوسیله میرزا حسین شاه		
۴۶	سردر مسجد قطیبه	۹۵۰	۱۵۴۳	قطب الدین علی بابا الدشتی	خیابان شاه	سردر آن بیاباغ چهلستون منتقل شده
۴۷	مسجد ذوالفقار	۹۵۰	۱۵۴۳	دوره شاه طهماسب اول	بازار	
۴۸	شاه زید	۹۹۴	۱۵۸۵	زمان شاه محمد خدا بنده صفوی	تل واژگون	در زمان شاه سلیمان تعمیر شده
۴۹	خیابان چهارباغ	۱۰۰۶	۱۵۹۷	شاه عباس اول ملقب بکبیر	چهارباغ	
۵۰	کاروانسرای گز			« « «	گز	۱۸ کیلومتری اصفهان
۵۱	میدان شاه	۱۰۲۰-۱۰۰۶	۱۵۹۷-۱۶۱۱	« « «	میدان شاه	
۵۲	عمارت عالی قابو	اول قرن ۱۱ هـ	ابتدای قرن ۱۷ م	« « «	« « «	
۵۳	مسجد مقصود بیک	۱۰۱۱	۱۶۰۲	مقصود بیک ناظر شاه عباس	نزدیک میدان شاه	
۵۴	پل اللهوردی خان	۱۰۱۱	۱۶۰۲	شاه عباس کبیر بوسیله اللهوردی خان	چهارباغ	
۵۵	مسجد شیخ لطف الله	۱۰۲۸-۱۰۱۱	۱۶۰۲-۱۶۱۸	شاه عباس کبیر	میدان شاه	
۵۶	مدرسه ملا عبدالله			«	بازار	
۵۷	مسجد سرخی (سفرمچی)	۱۰۱۴	۱۶۰۵	خلف-سفرمچی شاه عباس اول	کوچه مسجد سرخی	
۵۸	کلیسای جلفا	۱۰۶۴-۱۰۱۵	۱۶۵۴-۱۶۰۶	دوره شاه عباس اول و شاه عباس دوم	جلفا	
۵۹	مسجد جارچی	۱۰۱۹	۱۶۱۰	جارچی باشی شاه عباس اول	بازار	
۶۰	مسجد شاه	۱۰۲۱-۱۰۴۰	۱۶۱۲-۱۶۳۰	شاه عباس کبیر	میدان شاه	
۶۱	سردر قیصریه	۱۰۲۹	۱۶۱۹	« « «	« « «	
۶۲	مقبره بابا رکن الدین	۱۰۳۹	۱۶۲۹	« « «	تخت فولاد	
۶۳	امامزاده اسماعیل	باسالهای تاریخی مختلف		شاه عباس کبیر-شاه صفی-شاه سلطان حسین	خیابان هاتف	
۶۴	ستی فاطمه	۱۰۴۱	۱۶۳۱	شاه صفی	فلکه چهارسوق	
۶۵	مدرسه جده کوچک	۱۰۵۱-۱۰۵۶	۱۶۴۱-۱۶۴۶	شاه صفی و شاه عباس دوم	بازار	
۶۶	مسجد ساروتقی	۱۰۵۳	۱۶۴۳	ساروتقی وزیر شاه عباس دوم	دروازه حسن آباد	
۶۷	پل خواجو	۱۰۶۸	۱۶۵۷	شاه عباس دوم	انتهای خیابان کمال اسماعیل	
۶۸	عمارت چهلستون	۱۰۵۷	۱۶۴۷	«	خیابان سپه	
۶۹	مدرسه جده بزرگ	۱۰۵۸	۱۶۴۸	«	بازار	
۷۰	مسجد مصری	۱۰۶۱	۱۶۵۰	«	جوباره	
۷۱	مسجد حکیم	۱۰۶۷-۱۰۷۳	۱۶۵۶-۱۶۶۲	«	انتهای بازار رنگرزا	
۷۲	مسجد لبنان	۱۰۸۰	۱۶۶۹	شاه سلیمان	خیابان شاهپور	از قبل از صفویه نیز آثاری دارد
۷۳	عمارت هشت بهشت	۱۰۸۰	۱۶۶۹	«	خیابان چهارباغ	
۷۴	تالار اشرف			شاه عباس دوم یا شاه سلیمان	محل اداره فرهنگ	
۷۵	مسجد خان	۱۰۹۰	۱۶۷۸-۷۹	شیخ علیخان زنگنه وزیر شاه سلیمان	تل واژگون	
۷۶	مسجد ایلچی	۱۰۹۴-۱۰۹۷	۱۶۸۲-۱۶۸۵	دوره شاه سلیمان	احمد آباد	
۷۷	مدرسه نیم آورد	آخر قرن ۱۱ هـ	آخر قرن ۱۷ م	«	بازار	
۷۸	مدرسه کاسه گران	«	«	«	«	
۷۹	کاروانسرای مهیار			از دوره صفوی	مهیار	۵۴ کیلومتری اصفهان
۸۰	بقعه شهرضا			«	شهرضا	۸۴ کیلومتری اصفهان
۸۱	مدرسه چهارباغ یا مدرسه مادر شاه	۱۱۱۸-۱۱۲۶	۱۷۰۶-۱۷۱۴	شاه سلطان حسین	چهارباغ	
۸۲	کاروانسرای مادر شاه یا سرای فتحیه			«	خیابان شاه عباس	
۸۳	بازارچه شاهی			«	چهارباغ	
۸۴	مسجد علیقلی آغا			علیقلی آغا از خواجگان شاه سلطان حسین	چهارسوق علیقلی آغا	
۸۵	مدرسه شمس آباد	۱۱۲۵	۱۷۱۳	شاه سلطان حسین	شمس آباد	
۸۶	مسجد حاج محمدجعفر آباد	۱۲۷۶-۱۲۸۱	۱۸۶۰-۱۸۶۵	حاج محمدجعفر	بازار	
۸۷	مسجد سید	۱۲۵۵	۱۸۳۹-۴۰	حجة الاسلام شفتی	بید آباد	

در اصفهان آثار تاریخی دیگری نیز وجود دارد که در این صورت نیامده و فهرست مزبور فقط شامل ابنیه و آثاری است که تا این تاریخ ثبت آثار تاریخی کشور رسیده اند.

نقشه شهر اصفهان و بناهای باستانی آن

